تصوير ابو عبدالرحمن الكردي

بەستانداردکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردی

د. رەفیق سابیر

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

غەزەلنووس

بەستانداردکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردی

د. رەفیق سابیر

لە زنجیرە بڵاوکراوەکانی
ناوەندی **غەزەلنووس**- بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە
زنجیرەی کتێب ٢٩

بەستانداردکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردی

لێکۆڵینەوە

د. ڕەفیق سابیر

- بەرگ: ئازاد سوورخی
- چاپ: دووەم- ٢٠١٤
- چاپخانە: تاران
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- نرخ: ٥٠٠٠ هەزار دینار
- بڵاوکار: ناوەندی **غەزەلنووس**- بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی ٢٨٧ی ساڵی ٢٠١٣ی پێ دراوە.

بەستانداردکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردی

د. رەفیق سابیر

لێکۆڵینەوە

پێڕست

پێشباس ٩

بەشی یەکەم

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی ١٥

زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو ١٧

لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووەوە بەرەو زمانی ستاندارد ٢٣

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی و بەستانداردکردنی ٣١

دیالێکتی بادینانی و زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو 41

ئەزموونی نەرویج ٤٩

بەستانداردکردنی زمانی کوردی-.. 59

بەشی دووەم: یەک زمان و یەک ئەلفوبێ ٦٧

ئەلفوبێی کوردی ٦٩

ئەلفوبێی لاتینی- تورکی ٧٥

ئەنجام ٨٦

پاشبەند / چەند رایەکی دی لەبارەی زمان و ئەلفوبێی کوردی ٨٩

ئەلفوبێی کوردی بەشێکە لە پێناسەی کولتووریی کورد ٩١

زمانی یەکگرتووی کوردیو گرفتو ئاستەنگو رێگا چارەسەرییەکانی ١١١

دەولەت بەبێ زمانی رەسمی وەک ولاتی بێ ئالا و سنوور وایە 145

⇐ **بوون (وجود) هۆنراوەی خوایە. خوا شاعیرە و لەرێی زمانەوە گەردوونی خوڵقاندووە. خوا بە گەردوونی وت: ببە! گەردوونیش بوو.**

یۆهان هامان
١٧٨٥ - ١٧٣٠

⇐ **مرۆڤ نیشتەجێی زمانە، نەک وڵات.**

ئێمیل سیۆران

پێشباس

مرۆڤ تەنیا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو دیاردەیەکی زمانییشە. کەسایەتیی مرۆڤ، شێوەی بیرکردنەوە و تێگەیشتنی لە جیهانی دەوروبەری و رادەی رووناکبیری، پێش هەر شتێک، لە زمانەکەیدا دەردەکەون.

زمان بۆ گرووپ و نەتەوەیش دەتوانێت بە هەمان شێوە بێت، ئاستی فیکر و ئاوەز و شارستانەتی و تایبەتمەندییە کولتووری، ئێتنیکی و نەتەوەییەکانییان پیشان بدات.

کورد نەتەوەیەکی زمانییە. پێناسە (ئایدێنتیتی)ی ئێتنیکی و نەتەوەیی کورد لە زمانەکەیدا چڕبۆتەوە. کوردبوون دیارە بە مانا کولتووری و ئێتنیکییەکەی، پێش هەر شتێک، لە زماندا و لە رێگەی زمانەوە خۆی دەردەبڕێت. کوردبوون، بەبێ زمانی کوردی، لەمەیش گرنگتر بەبێ زمانێکی هۆشدار و بە ئاگا لە بارەی خۆیەوە، تایبەتمەندیی کولتووری و ناوەرۆکی ئێتنیکی نەتەوەیی خۆی بزر دەکات.

زمانی کوردی، لە خاک زیاتر، بوونی بەجیاهەڵکەوتووی نەتەوەی کوردی پاراستووە. ئەگەر کورد زمانەکەی لەدەست بدایە و تەنانەت وەک ئێستا لە سەر خاک و زێدی خۆی بمایەتەوە، ئەوا لەمێژ بوو لە نێو نەتەوە سەردەستەکانی تورک، فارس و عەرەبدا توابۆوە. چونکە کورد جگە لە زمان هیچ فاکتەرێکی دیکەی کولتووری

(ئاین) یان بایۆلۆجی (ڕەنگی پێست و فۆرمی ڕوخسار) لەو نەتەوانە جیای ناکاتەوە. کەچی زمان دەشێت، بۆ هەندێک گەل و نەتەوەی تر بەو جۆرە نەبێت، بەڵکو زمان تەنیا توخمێکی کولتووریی بێت، لە جیاتییان فاکتەرێکی دیکەی کولتووری (ئاین، مەزهەب) یان ڕابردووی مێژوویی، ئەو ڕۆڵە بنەڕەتییەی، لە پێکهێنانی پێناسە و چارەنووسی نەتەوەکەدا هەبێت.

ئەو نەتەوانەی دوای پەلاماری عەرەب، بۆ سەر ناوچەکانیان، لەناوچوون و بە عەرەب کران، لەبەر ئەوە نەبوو کە خاکی خۆیان لەدەست دا، بەڵکو لەبەر ئەوە بوو کولتوور و زمانەکەیان نەیانتوانی بەرگەی پەلاماری کولتوور و زمانی عەرەبی بگرن. شەڕی عەرەب لە دژی کولتوور و زمانانی دی، ئەگەر یەکەمین شەڕی کولتوور و زمانەکان نەبووبێت لە جیهاندا، ئەوا بە دڵنیاییەوە سامناکترین و کاریگەرترینیان بووە. عەرەب بە ناوی ئاینەوە (پیرۆزی) بە زمان و کولتووری خۆی، کە لە بنەڕەتدا زمان و کولتوورێکی بەدەوییانە بوون، بەخشی. لە ڕێی سەپاندنی زمان و کولتووری عەرەبییشەوە چەندان کولتوور و زمانی گەلانی تری (ئێرانی، ئیگیپتی ـقیبتی ـ ئەمازیغی، فینیقی..تاد) لەنێو برد. کورد لەم شەڕەدا، بە هۆی زمانەکەیەوە، توانی پارێزگاریی لە بوون و مانەوەی خۆی بکات.

لەبەر ئەوەی زمان گرنگترین فاکتەری مانەوەی کورد بووە، شەڕی کورد لە پێناوی مانەوەدا، پێش هەر شتێک، شەڕی زمان بووە. داگیرکەرانی کوردستان، بەردەوام هەوڵی کوشتنی زمانی کوردییان داوە. ئەوان نوێنەری کولتوورێکی فاناتیکانە و ئایدیۆلۆجیایەکی شۆڤێنیستی بوون و باوەڕیان بە ئازادی (ئەویدی) نەبووە، ڕێزێکیان بۆ ئاین و مەزهەب و زمان و کولتووری خەڵکی تر

دانەناوە. لە بەرامبەر ئەو شەڕ و پەلامارانەدا، زمانی کوردی بەردەوام لە حاڵەتی خۆپاراستن و داکوکی لەخوکردندا بووە و سەدان ساڵ، پیش ئەوەی ببیتە زمانی نووسین، یان زمانی ئەدەبی، وەک کومەلیک دیالیکت (لەهجە) لە ئاخاوتندا ماوەتەوە و گەشەی کردووە.

کورد نزیکەی سەدەیەکە بەسەر چوار کومەل (کومەلگا) و ولاتی خاوەن سێ زمان و کولتووری جیاوازدا دابەشکراوە. داگیرکردن و دابەشکردنی نەتەوەیی و جیوگرافیی، بە دریژایی دەیان ساڵ، جیاوازیی قووڵی کولتووری، کومەلایەتی، سیاسی و سایکولوجی لە نیوان بەشەکانی کوردستاندا پیک هیناوە. لەبەر ئەوەی کورد نەتەوەیەکی زمانییە، سەیر نییە کە جیاوازییەکان، پیش هەر شتیک، لە زمانەکەیدا دەربکەون، یان زمانی کوردی خوی بووبیتە فاکتەریکی تری دابەشبوون و لیکدابڕانی کولتووری و سیاسیی کورد.

زمانی کوردی، لە هەر بەشیکی کوردستاندا، لە رووی رستەبەندی و وشەسازی و واتاسازییەوە لە ژیر کارتیکردنی زمانی نەتەوەی سەردەست دایە. لەبەر ئەوەی ئەم کارتیکردنە لە سێ زمانی سەر بە سێ سیستەمی جیاوازی زمانەوە (عەرەبی، فارسی و تورکی) هاتووە، ئەنجامەکەی زور سەختتر بووە. چونکە بە هویەوە شیوەزمانی پەیڤین و نورمی نووسینی کوردی، لە باکوور و باشووری کوردستاندا، جیاوازییان زورتر بووە و لیک دوورتر کەوتوونەتەوە.

ئەم کتیبە لە باسیک و چوار دیدار، لەبارەی زمانی کوردی، پیک هاتووە. باسەکە دوو بەشە. بەشی یەکەم تایبەتە بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی. مەبەست لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی ئەو زمانەیە کە دوو سەدەیە، لە باشوور و روژهەلاتی کوردستاندا،

زمانی نووسین و ئەدەبیاتە. ئەم زمانە، لە رەوشی میژوویی و سیاسی و کولتووریی کورددا، بە جوریکی سروشتی دەرکەوتووە، گەشەی کردووە و خوی چەسپاندووە. نزیکەی سەدەیەکیشە زمانی خویندن و نووسین و رۆژنامەوانی و زانست و زانین و زمانی سیاسەت و هەر حوکمرانی و حکومەتیک بووە، کە گەلی کورد لە باشوور و روژهەلاتی کوردستاندا، دای مەزراندوون. بە کردەوەیش رولی تەواوی زمانی ستانداردی گیراوە و دەگیریت.

لە پال ئەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەدا، لە ئەدەبیات و نووسینی کوردیدا شیوەزمان و دیالیکتی تریش، کوردیی سەروو (کرمانجی) بادینانی و زازا، بەکار دەهیندرین. ئایا ئەم دیاردەیە، کە لە دنیادا نمونەی نییە، تا چەند کار لە یەکبوونی زمانی کوردی و یەکبوونی کولتووری و نەتەوەیی کورد دەکات؟

ئایا زمانی کوردی، بە راستی یەک زمانە، یان بەرەو چەند زمانیک دەروات؟ ئەگەر یەک زمانە بە چەندان دیالیکتەوە، جیاوازیی نیوان دیالیکت و زمان چییە؟ ئایا دیالیکت دەتوانیت پرەستیژ (پلە و ئیعتیبار)ی زمانی هەبیت و داوای بە ستانداربوون بکات؟

لەم باسەدا هەول دراوە ئەم مەسەلانە باس بکرین، هوکارە سیاسی و کولتوورییەکان و ئەنجامەکانیان روون بکرینەوە. هەروا ئاماژە بە ئەزموونی چەندان نەتەوەی دی، لە بواری پیکهاتنی زمانی ئەدەبی و بەستانداردکردنی زمان و کیشەی نیوان زمانی ستاندارد و دیالیکتەکان، دراوە.

بەلام بەشی دووەمی باسەکە بو ئەلفوبیی کوردی تەرخان کراوە، کە چوار سەدە زیاترە، لەگەل پەیدابوونی نووسینی کوردیدا، دەرکەوتووە. بەلام لە دوای پیکهینانی دەولەتی ناسیونالی تورک، لە

سالی ١٩٢٤ دا ئەلفوبیی لاتینی-تورکی بە سەر گەلانی نێو تورکیا (لەوانە بە سەر کورد) داسەپێندراوە. بە هوی سەپاندنی ئەم ئەلفوبی نوییەوە، کوردی باکووری کوردستان نەک هەر لە ریشەی مێژوویی و رابردوویان دابڕاون، بەڵکو تا ئەمرویش، لە هەر پەیوەندی و کارتێکردنێکی ئەدەبی، کولتووری، فیکری و سیاسیی بەشەکانی تری کوردستان بە دوور ماونەتەوە.

هەروا لەم باسەدا گرنگی بوون و پەیڕەوکردنی سیاسەتێکی زمانی، لە باشووری کوردستاندا، پێشنیار کراوە. بەو ئامانجەی زمانی کوردی، لە ئاژاوە و پاشاگەردانی دەرباز بکرێت. لە رێی یاسا و دەزگای تایبەتی زمانییەوە بپارێزرێت. دیاردەی فرە دیالێکتی، لە جیاتی ئەوەی بەرەو جیاوازی و لێکدابڕانی کولتووری و نەتەوەییمان بەرێت، بکرێتە مایەی دەوڵەمەندیی کولتووری و یەکبوونی نەتەوەییمان بەهێز بکات.

دواجار دەبێ ئاماژە بدەم کە ئەم باسە لە سالی ٢٠٠٨ وەک نامیلکەیەک بە ناوی (بەستانداردکردنی زمانی کوردی و ئەلفوبیی کوردی) لە لایەن دەزگای چاپ و پەخشی سەردەمەوە بلاو کرایەوە. لەم چاپە نوییەدا چەند چاوپێکەوتنێک، وەک پاشبەند، زیاد کراوە. چاوپێکەوتنەکان تایبەتن بە زمان و ئەلفوبیی کوردی، بۆیە دەکرێت، لە هەندێک لایەنەوە، بە تەواوکاری باسەکە دابندرێن.

بەشی یەکەم

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی

زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو

هەر زمانێک لە کۆمەڵێک دیالیکت پێک هاتووە. زمان و دیالیکت، لە رووی زانستی زمانەوە جیاوازییەکی گەورەیان لە نێواندا نییە. هەر دیالێکتێک لە رێی پێنووسین و نووسینەوەی رێزمانەکەی و دانانی فەرهەنگەوە، دەشێت لە ئەنجامدا پایە ئیعتیبار (پرەستیژ)ی زمان پەیدا بکات و ببێتە زمان، یان رۆڵی زمان ببینیت. بەڵام گۆڕینی دیالێکتێک بۆ زمانێکی سەربەخۆ، لە بنەڕەتدا، مەسەلەیەکی سیاسییە. بڕیاری سیاسی دەتوانیت دیالیکتی زمان، کە هیچ جیاوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ زمانەکەدا نییە، بگۆڕیت بە زمانێکی سەربەخۆ، وەک دواتر بە نموونەوە باس دەکریت.

زمانی ئەدەبی، وەک دیاردەیەکی نوێی کولتووری-زمانی، لە بنەڕەتدا لە دیالێکتێک، یان چەند دیالێکتێکی زمان پێک دیت. ئەم دیاردەیە، کە لە سەردەمێکی دیاریکراوی مێژووی گەلێکدا دەردەکەوێت، بە سەرەتای سەردەمێکی نوێی سیاسی و کولتووری دادەندریت. لەو سەردەمەدا زمانی نەتەوە لە زمانی ئاخاوتن و پەیڤینەوە دەگۆڕدریت بو زمانی نووسینیش. لێرەوە زمان (دواتر نەتەوە) هۆشیاری لە بارەی خۆیەوە پەیدا دەکات و لە زمانێک (نەتەوەیەک) لە خۆیدا، دەگۆڕدریت بە زمانێک (نەتەوەیەک) بۆ خۆی.

زمان لە حاڵەتی پاسیڤیی خۆی دەردەچێت و دەبێتە فاکتەرێکی چالاک، کە بە هۆیەوە کولتووری هاوبەشی نەتەوە، خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی خۆی پیشان دەدات. پەیوەندیی نوێ لە نێوان بەش و ناوچەکانی وڵاتدا دەردەکەوێت. سەرەنجام زەمینەی لێک تێگەیشتن و هەستی هاوزمانی، هاوکولتووری، هاوخاکی و هاوچارەنووسی لە نێو ئەندامانی نەتەوەکەدا، کە سەر بە دیالێکتی جیاوازن، پێک دێت. ئەمەیش بە نۆرەی خۆی زەمینەی سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی هۆشیاری و هاوئاهەنگی (ئینتیگراسیۆن)ی نەتەوەیی ئامادە دەکات.

زمانی ئەدەبی (هەروا هۆشیاری نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم) لە هەر وڵاتێکدا، سەرەتا لە ناوچەیەکی وڵاتەکەدا پەیدا دەبێت، دواتر لە ناوچەکانی دیکەی وڵاتدا بڵاو دەبێتەوە. بۆیە ئەو زمانە ئەدەبییە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی دیالێکتێک، یان چەند دیالێکتێکی ئەو ناوچەیەی کە تیایدا دەرکەوتووە، بەخۆ دەگرێت. بەڵام دواتر، لەگەڵ گەشەکردن و پەلهاویشتنیدا، لە لایەکەوە جێگای خۆی لە نێو دیالێکتەکانی دیکەی زمانەکەدا دەکاتەوە، لە لایەکی دیکەوە بەو دیالێکتانە متۆربە دەبێت. بە جۆرێکی سروشتی کۆمەڵێک تایبەتمەندیی ئەو دیالێکتانە، بە تایبەتی لە رووی دەنگسازی (فۆنۆلۆجی) و واتاسازی (لێکسیکۆلوجی) و وشەسازی (مۆرفۆلۆجی) ئاوێتەی خۆی دەکات. کەواتا زمانی ئەدەبی، لە هەر ناوچەیەکی وڵاتدا و لە سەر بنەمای هەر دیالێکتێکی زمانەکە پەیدا ببێت، لە پرۆسێس‌ی بوونی بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوودا، رەنگ و مۆرکی تێکڕای زمانی نەتەوە و زۆربەی دیالێکتەکانی دەگرێت.

ئەزموونی مێژوویی گەلان پیشانی دەدات کە پەیوەندیی راستەوخۆ لە نێوان پێکهاتنی زمانی ئەدەبی و دەرکەوتنی هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزمدا هەیە. (بێنێدیکت ئەندێرسۆن) پێیوایە کە

زمانی ئەدەبیی، لە هەندێک وڵاتی ئەوروپادا، ڕێگەی بۆ دەرکەوتنی هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆش کرد. بە بۆچوونی ئەو، زمانی ئەدەبیی ئۆکرانی سەرەتا ساڵی ١٨٠٤ لە ڕێگای شیعرەوە دەرکەوت. چل ساڵ دواتر یەکەمین ڕێکخراوی ناسیۆنالیستیی ئۆکرانی دامەزرێندرا، کە کەوتە خەبات بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی. هەروا خەباتی گەلی هەنگاری (مەجەری) بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی بە گەڕانەوە بۆ زمانی خەڵک و پشتکردنە زمانی لاتینی، کە تا چلەکانی سەدەی نۆزدەیەم زمانی ستانداردی دەوڵەتی پروسی (نەمسا- هەنگاری) بوو، دەستی پێ کرد[١].

ناسیۆنالیزم لە ئەڵمانیادا، پێش هەر شتێک، وەک دیاردەیەکی کولتووری-زمانی دەرکەوت. هەندێک فەیلەسوف و بیرمەندی ئەڵمانی، لەوانە (هێردێر، فیختێ، شێلینگ) مەسەلەی دەوڵەتی نەتەوەییان بە مەسەلەی ئێتنیکی و کولتوورییەوە گرێ دا. بە ڕای ئەوان هەر گرووپێکی خەڵک، کە خاوەنی کەسایەتی و زمانی خۆی بێت، پێویستە دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیشی هەبێت. بە لای (هێردێر)ەوە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان تایبەتمەندیی زمان و تایبەتمەندیی نەتەوەدا هەیە. هەر نەتەوەیەک بەو جۆرەی دەدوێت بیر دەکاتەوە، بەو جۆرەیش بیر دەکاتەوە کە دەدوێت. ئەو لەو باوەڕەدا بوو کە پێویستە سنووری دەوڵەت تا ئەو ناوچانە بێت کە نەتەوەکە تێیدا دەژی[٢]. هەروەها (فیختێ) ڕای وا بوو کە سنووری سروشتیی دەوڵەت دەبێت لە سەر بنەمای زمان بێت[٣]. واتا ئەوانەی بە زمانێک دەدوێن لەنێو سنووری دەوڵەتێکدا پێکەوە بژین.

لە سەدەی حەڤدەیەمەوە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو (زمانی نەتەوەیی) لە نێو گەلانی ڕۆژئاوای ئەوروپادا، لە پێشبڕکێ لەگەڵ

یەکتری و لەگەڵ زمانی لاتینیدا دەرکەوت. ئەم دیاردەیە لە لایەکەوە سەرەتایەکی بۆ دامەزراندن، یا چەسپاندنی دەولەتی نەتەوەیی، لە هەر وڵاتیکی رۆژئاوای ئەوروپادا، پیک هینا. لە لایەکی دیکەشەوە پاشەکشەی تەواوی بە زمانی لاتینی کرد، کە زمانی کلیسا و دەسەڵات وزانست و زانین و زمانی هاوبەشی خویندەوار و رووناکبیران بوو.

زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو سەرەتا، لە بەرامبەر لاتینیدا، بە زمانی خەڵک، یان زمانی گەل ناو دەبرا. بەڵام راستییەکەی دەسەڵاتداران، نەک خەڵک، برەویان بەم زمانە دا و وەک زمانی نووسین و زمانی سیستمی خویندن بڵاویان کردەوە. ئەم زمانە نوییە، لە هەر وڵاتیکدا، لە نیو خەڵکدا لە زمانی لاتینی ناسراوتر بوو، چونکە پشتی بەو زمانە بەستبوو کە خەلک بە گشتی پێی دەدوان. بەڵام فۆرمی ستانداردی زمانی فرەنسایی، ئینگلیزی یان سویدی لە کۆی هاوبەشی زمانی خەڵکەوە نەهاتبوو. بەڵکو ئەو زمانە بوو کە لە دەرباری پاشاکاندا و لای چینی سەرەوە بەکار دەهات.(٤). بۆیە ئەو زمانە سەرەتا لەلای زۆرینەی خەڵک، کە بە دیالیکتی ناوچەیی خۆیان دەدوان، زانراو نەبووە. بەڵام دواتر لەگەڵ سەقامگیربوونی دەولەتی نەتەوەیی و بڵاوبوونەوەی سیستمی خویندن و قوتابخانە و دەرکەوتنی چاپەمەنیدا، زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، وەک زمانی ستاندارد و دەولەت، بە فراوانی لە ناو خەڵک و تەواوی ناوچەکانی وڵاتدا بڵاو کرایەوە و چەسپیندرا.

پرۆسیسی پیکهاتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و بەستانداردکردنی، لە زوربەی وڵاتاندا، شانبەشانی دروستکردنی نەتەوە و چەسپاندنی دەولەتی نەتەوەیی و دەزگاکانی رۆیشتووە. ئەم پروسیسە، لە هەندیک وڵاتدا، دەیان سالی خایاندووە. بۆ نموونە لە ساڵی١٧٩٠دا تەنیا لەسەدا دەی خەڵکی فرەنسا زمانی ستانداردی

فرەنسییان زانیوە. دواتر لە ساڵی ١٨٧٢دا هێشتا زیاتر لە چواریەکی هاووڵاتییانی فرەنسا لە زمانی ستانداردی فرەنسیی نەگەیشتوون[٥].

بۆیە پێکهاتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و بە ستانداردکردنی، پەیوەندیی بە زۆری و کەمی ژمارەی ئەو کەسانەوە نییە کە بەو زمانە دەدوێن، بەڵکوو لە بنەڕەتدا پەیوەندیی بەو ڕۆڵە مێژووییەوە هەیە کە ئەو زمانە لە ژیانی کولتووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی نەتەوەدا بینیویەتی و دەیبینێت.

له زمانی ئەدەبیی یەکگرتووەوە
بەرەو زمانی ستاندارد

زمانی ستاندارد له ناوەرۆکدا زمانی ئەدەبیی یەکگرتووە له فۆرمیکی سیاسی-یاساییدا. زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، که له سەردەمیکی میژوویی ژیانی نەتەوەدا پیک دیت، له پرۆسیسی بەرەوپیشچوون و بلاوبوونەوەیدا، بنچینەی هاوبەشی پیکەوەهەلکردن و هاوئاهەنگی (ئینتیگراسیۆن)ی نەتەوەیی دادەرپیژیت و رەوایی ستانداردبوونی خۆی دەسەلمینیت. سەرەنجام بەرەو ئاسۆی بەستانداردبوون دەچیت. ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە، له هەندیک ولاتدا، به بریاری دەولەت کراوە به زمانی ستاندارد و چەسپیندراوە. له هەندیک ولاتی تردا زمانەکە خۆی، پیش دامەزراندنی دەولەتی نەتەوەیی و به هۆی ئەو رۆلە گرنگە ئەدەبی و فیکری و سیاسییەی له ژیانی نەتەوەدا بوویەتی، ستاتووسی زمانی ستانداردی پەیدا کردووە. دواتریش، واتا دوای دامەزراندنی دەولەتی نەتەوەیی، به بریاری سیاسی سروشتی رەسمیی زمانی ستانداردی پیدراوە، قانوون و دەزگای تایبەت بۆ پاراستن و گەشەپیدانی دامەزریندراون. بۆ نموونە زمانی نویی فارسی، سەرەتا له سەدەی دەیەمدا، دەرکەوت و به جۆریک بلاو بۆوە، که له سەدەی دوازدەیەم و سیزدەیەمدا، له ئاسیای بچووکەوە تا هیندستان، زمانی ئەدەبیات بوو[٦]

کاتێک سەفەوییەکان، کە تورکزمان بوون، لە ساڵی ١٥٠١ دا، دەولەتی ئیرانیان دامەزراند، سەرەتا زمانی ئازەری و دواتر زمانی ئەدەبیی فارسییان کردە زمانی ستانداردی دەولەتەکەیان. کەچی تورکە سەفەوییەکان و زورینەی خەڵکی نەخویندەواری فارس بەو زمانە ئەدەبییە ئاشنا نەبوون.

زمانی عیبریی نوێ نموونەیەکی دیکەی بەستانداردکردنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، پیشان دەدات. زمانی عیبریی نوێ، وەک زمانی ئەدەبی، لەسەر بنەمای زمانی کۆنی عیبری، بە کۆششی ناسیونالیستانی جوو لە مەنفا (ئێکسیل) پێک هات. کاتێک لە ساڵی ١٩٤٨ دادەوڵەتی ئیسرائیل دامەزرێندرا، هەر لە سەرەتاوە زمانی ئەدەبیی عیبریی کرا بە زمانی ستانداردی وڵات. زۆرینەی ئەو جوولەکانەی دواتر، لە دەیان وڵاتانی دنیاوە، بە کوردستانیشەوە، روویان لە ئیسرائیل کرد، بەو زمانە ئاشنا نەبوون. بەڵام لە رێگای دەزگاکانی خوێندن و دەزگاکانی تری دەولەت و میدیاوە، فێری زمانەکە کران. ئاشکرایە ئاین، نەک زمان، ناوەرۆکی پێناسەی نەتەوەی جوو پێک دێنێت. ئەگەر دەوڵەتی ئیسرائیل، لە جیاتی زمانی عیبری، هەر زمانێکی دی (بۆ نموونە زمانی ئینگلیزی) بکردایە بە زمانی ستاندارد، گەلی جوو و دەولەتی ئیسرائیل، بە هۆی ئاینەکەیانەوە، پێناسە (ئایدینتیت)ی نەتەوەیی خۆیان دەپاراست. کەچی لەگەڵ ئەوەیشدا مەسەلەی زمان و زمانی ستاندارد، لای ئەوان، بە مەسەلەیەکی نەتەوەیی هێندە گرنگ و چارەنووسساز داندرا.

ستانداردکردنی زمانی تورکی، لەگەڵ هەموو خەوشەکانیدا، نموویەکی ترە، کە خراپ نییە لێرەدا، زۆر بە کورتی، باسی بکەین.

ناسیونالیزمی تورک، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای

سەدەی بیستەمدا، وەک هێزێکی نوێی سیاسی لە ئەستەنبوول و هەندێک ناوچەی تری تورکیادا دەرکەوت. ناسیۆنالیزمی تورک دەیویست، لە پاڵ ریفۆرمی سیاسی و دەستوورییدا، ئایدیۆلوجیای ئاینیی دەوڵەتی عوسمانی بگۆڕێت بە ئایدیۆلوجیای ناسیۆنالیستی تورک. دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، ئیمپراتۆریای عوسمانی تێک شکێندرا و لەسەر کەلاوە و لە پاشماوەکەی. دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک دامەزرێندرا. لەگەڵ ئەم وەرچەرخانەدا، ئایدیولوجیای دەوڵەتی تورک لە ئاینییەوە گوردرا بە ناسیونالیزم و پانتورکیزم، یان تورکیزم کرا بە ئاینی نویی دەوڵەتی تورکیا. بویە تورکبوون، لە جیاتی موسوڵمانبوون، لە دەوڵەتی نوێی تورکیادا، کرایە بنچینەی هاوولاتیبوون. زمانی نویی تورکی، کە لە بنچینەدا دیالێکتی ئەستەنبووڵ بوو، کرایە زمانی ستانداردی دەوڵەتی تورکی و جێگای زمانی تورکیی عوسمانیی گرتەوە. سەپاندنی زمانی نوێی تورکی، شانبەشانی پروسێسی دروستکردنی نەتەوەی تورک دەستی پێکرد. دەوڵەت لەپروسێسی گۆڕینی دیالێکتی ئەستەمبوڵی بۆ زمانی ستانداردی تورکی و سەپاندن و چەسپاندنیدا، ئەلفوبێی لاتینی لە جێی ئەلفوبێی تورکیی عوسمانیدا (عەرەبی-فارسی-کوردی) سەپاند و زمانی هەموو گەلانی تری تورکیای یاساغ کرد. بەپێی مادەی دووەمی دەستووری ساڵی ١٩٢٤زمانی تورکی و نەتەوەی تورک کران بە تاکە زمان و تاکە نەتەوەی دانپێدانراوی تورکیا [٧]. بو سەرکەوتنی ئەم سیاسەتە زمانییە- نەتەوەییە دەبوو، لە پاڵ توقاندن و کوشتنی بە کومەڵدا، گەلانی تورکیا لە ریشەی کولتووریی خویان دابڕدرێن و نەتەوەیەکی نویی تورکی، بەو جۆرەی ئایدیۆلوجیای کەمالیزم دەی خواست، دروست کریت. سەپاندنی زمانی نویی تورکی و ئەلفوبێی لاتینی (لەگەڵ یاساخکردنی نووسین بە ئەلفوبیی عەرەبی-توکی-کوردی) بەشێکی گرنگی ئەم سیاسەتە زمانییە- نەتەوەییە و

ئامرازیکی سەرکەوتنیشی بوون.

دەوڵەتی ناسیونالی تورک، لە ریی زمانی نویی تورکییەوە، کەوتە بەتورککردنی خەلکانێک کە بە تەواوی لە رابردووی کولتووری و رووناکبیری و تەنانەت لە زمانی خویان دابڕابوون. لەم دۆخە سەختەدا ئەلفوبێی لاتینی-تورکی، لە پرۆسێسی یاساخکردن و کوشتنی زمانی کوردیدا، بەسەر کوردی باکووری کوردستانیشدا سەپێندرا و پیرۆز کرا.

زمانی ستاندارد، لە رەوشی پەلهاویشتن و بلاوبوونەوەیدا، دەبێتە زمانی هاوبەشی نەتەوە و دەوڵەت. بەڵام دیالێکتەکان، بە هۆی بڵاوبوونەوەی زمانەکەوە و ئەنجامەکانییەوە، لەناو ناچن. زۆربەی دیالیکتەکان، لە پاڵ زمانی ستانداردا، بە شێوازی زیندووی جۆراوجۆر لە پەیڤین و ئەدەب و هونەر و دیاردەی دیکەی کولتووریدا، بەردەوام دەبن و گەشە دەکەن.

پێش هەزار و چوارسەد سالیک زمانی قورئان، کە لە بنەڕەتدا دیالیکتی قورەیش بوو، وەک زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی عەرەب دەرکەوت و دواتریش کرا بە زمانی ستانداردی هەموو وڵاتانی ناونراو بە عەرەبی. کەچی دیالیکتەکانی زمانی عەرەبی هێشتا لەو وڵاتانەدا درێژە بە خۆیان دەدەن. ساڵانە بە سەدان فیلم، گۆرانی، کۆمەلەشیعر و شانۆنامە بەو دیالیکتانەی زمانی عەرەبی (بە تایبەتی لەهجەی میسری، لوبنانی، عیراقی، سودانی..تاد) دەهێندرێنە بەرهەم. راستییەکەی ئەو دیالیکتانە، کە زۆر لە زمانی ستانداردی عەرەب جیاوازن، شانبەشانی زمانی ستانداردی عەرەبی لە پێشبرکێ دان. لە پەیڤین و نووسینی ئەدەبی و هونەریدا بەردەوامن، بەو بەرهەمانەیش ژیانی ئەدەبی و هونەریی ئەو وڵاتانە دەوڵەمەند دەکەن. هەندێک لەو

دیالێکتانە (بە تایبەتی دیالێکتی میسری و تا رادەیەک دیالێکتی لوبنانی) بە هۆی گرنگی ئەو بابەتە هونەری و ئەدەبییانەی پێیان دەهێندرێنە بەرهەم، هێندە لە نێو گەلانی عەرەبدا زانراون، کە وەک زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی عەرەبی خەڵک تێیان دەگات. بەلام لەگەڵ ئەمەیشدا ئەم دوو دیالێکتە نەیان توانیوە، تەنانەت لە وڵاتەکەی خۆیشیاندا، جێگای زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی عەرەبی بگرنەوە و ببن بە زمانی ستاندارد، واتا زمانی دەوڵەت و دەزگاکانی. هەروا بە بیری هیچ کام لە گەلی میسر و لوبنان یان گەلانی تری وڵاتانی عەرەبیدا نەهاتووە کە داوا بکەن دیالێکتەکانیان، لەبەر ئەوەی لە وڵاتەکانیاندا زانراون، جێگای زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و زمانی ستاندارد بگرنەوە. یان بکرێن بە زمانی خوێندن لە و وڵاتانەدا، بەو بیانووەی کە منداڵان لە زمانی ستاندارد ناگەن و لەماڵەوە لەگەڵ دایک و باوکیاندا بە دیالێکتی وڵاتەکەیان دەدوێن. چونکە کاریکی لەم جۆرە دەتوانێت زمانی عەرەبی بکاتە چەندان زمان.

هەر زمانێک، وەک وتمان، لە چەندان دیالێکت پێک هاتووە. جیاوازی نێوان زمان و دیالێکت لەو رۆڵەدا دەر دەکەوێت کە زمان، لەچاو دیالێکتدا، لە ژیانی نەتەوەدا دەیبینێت. بۆیە زمان پرەستیژ و بایەخی لە دیالێکت زیاترە. بەلام هەر دیالێکتێک کە دەبێت بە زمان مەرج نییە زمانێکی پڕبەرهەم بێت، بەڵکو دەشێت زمانێکی نەزۆک بێت. لە رووی زانستی زمانەوە سنوورێکی دیاریکراو لە نێوان زمان و دیالێکتدا نییە. فاکتەری سیاسی، ئاینی و مەزهەبی، لە هەر وڵاتێکدا، دەتوانێت بە ئاسانی نەک هەر دیالێکتی زمانێک بگۆڕێت بە زمانێکی سەربەخۆ، بەڵکو دەشێت تەنانەت نەتەوەیەکیش بکاتە دوو نەتەوە، یان دوو گەلی جیاوازی خاوەن دوو قەوارەی سیاسیی سەربەخۆ. هەر کام لە زمانانی گرووپی سکاندیناڤی، سلاڤی و جێرمانی ...تاد لە

بنەڕەتدا یەک زمان بوون. زمانی سیربوکەرواتی، تا هەڵوەشانەوەی یوگۆسلاڤیا لە سەرەتای نەوەتەکانی سەدەی رابردوودا، زمانی هاوبەش و ستانداردی گەلانی سیرب، کەروات، بۆسنی و مۆنتینیگرییەکان بوو. بەلام کاتێک سیرب و کەروات، کە یەکەمیان سەر بە مەزهەبی ئەرسەدۆکسە و دووەمیان سەر بە مەزهەبی کاتولیکە، بەشەڕ هاتن و کەرواتیا بوو بە دەوڵەتێکی سەربەخو، زمانە هاوبەشەکەیشیان (سیربۆکەرواتی) بوو بە دوو زمانی سەربەخۆ، زمانی سیربی و زمانی کەرواتی. کاتێکیش بۆسنییەکان (کە گرووپێکی ئێتنیکیی سلاڤی- موسولمانن) لە دەولەتی یۆگوسلاڤیا جیابوونەوە، دیالیکتەکەی خۆیان ناونا (زمانی بوسنی) و رایان گەیاند کە زمانی بوسنی زمانیکی سەربەخۆیە و زمانی سلاڤە باشوورییە موسولمانەکانی تەواوی یۆگۆسلاڤیایە[٨].

زمانی مەکەدۆنی، تا چەند سالیک پێش ئێستا، بە دیالیکتێکی رۆژئاوای زمانیی بولگاری دادەندرا. کەچی ئەمڕو دەوڵەتیک و زمانێک بە نیوی مەکەدونیا هەن. راستییەکەی جیاوازیی نیوان ئەم زمانە نوییە لەگەڵ زمانی بولگاریدا هێندە کەمە، کە بولگارێک و مەکەدۆنییەک، بەبی هیچ گرفتیک، لەیەکتری دەگەن. زمانانی سکاندیناڤی نموونەیەکی تری دابەشبوونی زمانە. نووسەری سویدی (ئینگمار شوهرمان) دەلیت کە زۆرینەی خەلکی سوید زۆر ئاسانتر لە زمانانی دراوسێ (واتا زمانانی دانمارکی، نەرویجی و ئایسلاندی) دەگەن تا لە هەندیک دیالیکتی سویدی، بو نموونە دیالیکتی ئیلڤ دالسمۆل، گۆتلەندی، یان یمتی[٩]. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دیالیکتانە بە زمان دانانرێن. نووسەریکی تری سویدی (توری یانسون) دەنووسیت: (سویدییەکان و نەرویجییەکان دەتوانن زۆر بە باشی لە یەکتر بگەن، کەچی سویدی و نەرویجی بە دوو زمانی جیاواز دادەنرێن. لە لایەکی دیکەشەوە زورینەی سویدییەکان یەک

وشه لەو زمانە تێ ناگەن کە بە (ئیلف دالسمۆل) ناو دەبرێت و لە باکووری ناوچەی (دالەرنە) قسەی پێ دەکرێت، کەچی بە دیالیکتێکی زمانی سویدی دادەنرێت[١٠].

مۆلداڤیا و رومانیا نەتەوەیەک بوون و زمانەکەیشیان یەکە. دوای داگیرکردنی مۆلداڤیا لە لایەن رووسیاوە، رەوشی ژیانی سیاسی، کۆمەلایەتی و کولتووریی مۆلداڤیا و رۆمانیا بە دوو ئاقاری جیاوازدا رۆیشتن. دوای ئازادبوونی مولداڤیا لە ژێردەستیی رووس، گەلی مولداڤیا لە جیاتی ئەوەی لەگەڵ رۆمانیا یەک بگرێتەوە، سەربەخۆیی هەڵبژارد.

ئەلمانیا لە رووی مێژوویی و کولتوورییەوە نەتەوەیەکی زمانییە و دەوڵەتی ناسیۆنالی ئەڵمان، لە سەر بنچینەی زمانی ئەڵمانی پێک هات. ئەڵمانیا و نەمسا دەکرا پێکەوە وەک نەتەوەیەک بژین، کەچی دوو گەل و دوو وڵاتی خاوەن یەک زمانن.

مرۆڤ ئەگەر بیەوێت درێژە بە باسەکە بدات دەتوانێت چەندان نموونەی دی بهێنێتەوە کە چۆن فاکتەری سیاسی توانیویەتی و دەتوانێت زمانێک و نەتەوەیەک بگۆڕێت بە چەند زمان و نەتەوەی سەربەخۆ، بێ ئەوەی هیچ جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوان ئەو زمانانەدا هەبێت. فاکتەری سیاسی دەتوانێت، بە پێچەوانەیشەوە، کۆمەڵێک خەڵکی سەر بە دیالێکتی جیاوازی زمانێک، یان تەنانەت سەر بە چەند زمانێکی جیاواز، لە سایەی ئازادی و دیموکراسی و پاراستنی مافی هاووڵاتیبووندا، پێکەوە بهێڵێتەوە، بێ ئەوەی دیالیکتەکان شەڕی زمانی ستاندارد بکەن، یان زمانەکان خەریکی شەڕی یەکتر بن. ئەلمانزمانان و فرەنسیزمانانی سویسرا نایانەوێت سنووری وڵاتەکەیان بگۆڕن و تێکەڵاوی ئەڵمانیا و فرەنسا ببنەوە.

چونکه ئەوان لە وڵاتەکەیاندا تەواوی مافی سیاسی، مەدەنی ، شەخسی، کولتووری و زمانییان پارێزراوە، بۆیە خۆیان بە هاووڵاتیی سویسرا دەزانن و لەو وڵاتەیشدا نە بە کەمینە دادەنرێن و نە جیاوازیشیان لەگەڵدا دەکرێت.

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی و بەستانداردکردنی

زمانی کوردی، وەک زمانی هەر گەلیکی دی، سەدان ساڵ تەنیا زمانی ئاخاوتن بووە. خەڵکی کورد لە زێد و ناوچە جۆراوجورەکانی ولاتەکەیاندا، بە دیالێکتی جیاواز ئاخاوتوون. لەبەر ئەوەی کوردستان بە درێژایی سەدان ساڵ داگیر کراوە، زمانی زاڵ هەمیشە زمانی نەتەوەی داگیرکەر، عەرەب، تورک و فارس بووە. خوێندن و خوێندەواری بە زمانی ئەو نەتەوانە بوون. چەندان سەدە دەستەی خوێندەوار و رووناکبیری کورد، لە رێی ئەو زمانانەوە پێگەیشتوون و بە جیهانی زانین و زانست و رووناکبیری ئاشنا بوون. ئاشکرایە ئەو زمانانە نوێنەری کولتووری ئەو نەتەوانە و دەربری بیر و دنیابینی و بۆچوونی ئەو دەسەلاتە بیانییانەیش بوون. ئەو زانین و زانیاری و پەیامە کولتوورییەیان هێناوە کە لەگەڵ باوەر و بەرژەوەندیی نەتەوەی سەردەست و دەسەلاتدا گونجاون. بۆیە ئەو زمانانە لە لایەکەوە پەنجەرەیەک بوون بە رووی زانین و زانستدا، یان دروستتر بڵێم بە رووی جۆرێکی تایبەت و رێگەپێدراوی زانین و زانستدا، لە لایەکی دیکەشەوە ئامرازێک بوون بۆ پێکهێنانی هۆشیارییەکی کۆمەلایەتیی ساختە و چەسپاندنی کولتوور و پەیام و جیهانبینیی نەتەوەی داگیرکەر.

له هیچ کات و سەردەمێکدا داگیرکردنی عەسکەری، بەبێ داگیرکردنی کولتووریی نەیتوانیوە کاریگەر و بەردەوام بێت. سەپاندنی ئەو زمان و کولتوورانە، بە سەر کۆمەڵی کوردستاندا، پرۆسێسی داگیرکردنی عەسکەریی گۆڕیوە بە داگیرکردنی کولتووری و زەوتکردنی بیر و هۆشیاریی خەڵکی کورد. لەم ڕێگەیەشەوە کولتووری کورد، تا ڕادەیەک، ئاوێتەی کولتووری ئەو نەتەوانە بووە. دەسەڵات خۆی وەک پارێزەری کولتوورەکە وێنا کراوە، دیاردەی داگیرکردن و زاڵبوونی دەسەڵاتی داگیرکەری بیانی، ڕواڵەتێکی سروشتیی پێدراوە. سەرەنجام سەدان ساڵ هەستی بێ بنەمای هاوبەرژەوەندیی ئاینی و هاوچارەنووسیی ئاینی، جێگای هاوبەرژەوەندیی نەتەوەیی و هاوچارەنووسیی نەتەوەییان گرتۆتەوە.

له سەدەی شانزەیەم بە دواوە زمانی کوردی، لە سایەی میرنشینە کوردییەکاندا، لە زمانی ئاخاوتنەوە بەرەو زمانی نووسین چوو و زمانی ئەدەبیی کوردی پەیدا بوو. ئەم دیاردەیە، کە سەرەتای وەرچەرخانێکی گرنگی ژیانی کوردە، سەرەتا لە باکووری کوردستان و لە سایەی میرنشینی بۆتاندا دەرکەوت. شاعیران (مەلای جزیری، فەقێ تەیران، خانی..تاد) بەم شێوە زمانە نووسی و بناغەی شیعری کلاسیکیی کوردییان دامەزراند. شێوەزمانی ئەدەبیی کوردیی باکوور (کرمانجی) لەگەڵ ڕوخاندنی ئەم میرنشینە و میرنشینەکانی تری باکووری کوردستان دوایی هات. بەڵام زمانی کوردی، لە سەدەی هەژدەیەمدا، لە سایەی میرنشینی ئەردەڵاندا، بە شێوەزمانی گۆران (هەورامانی) بووە بە زمانی نووسین. شاعیرانی وەک (خانای قوبادی، بێسارانی، مەولەوی..تاد) پێشەنگی داهێنانی ئەم زمانە ئەدەبییە بوون. لە سەدەی نۆزدەیەمەوە ئەم شێوەزمانە ئەدەبییەیش، لە نووسیندا، کز بوو. شێوەزمانێکی نوێی ئەدەبی، لە سایەی میرنشینی باباندا،

دەرکەوت، کە تا ئەمڕۆ بەردەوامە. هۆنراوەکانی (نالی، کوردی، سالم و مەولانا خالیدی نەقشبەندی) بناغەی پێکهاتنی ئەم زمانە ئەدەبییە پێک دەهێنن[١١].

ئەم زمانە ئەدەبییە نوێیە، کە هەندێک بە کوردیی خواروو، یان کوردیی ناوەڕاست و هەندێکی دیکەیش بە هەڵە، یان بە مەبەست و بۆ سووکایەتی پێکردن، بە (سۆرانی) ناوی دەبەن[١٢] بە جۆرێکی سروشتی، بۆتە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کورد. لە سەرەتای سەدەی بیستەم بە دواوە، لە ڕێی نووسین و چاپەمەنی و خوێندنەوە بە فراوانی لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بڵاو بۆتەوە و چەسپیوە. سیستم و نۆرمی نووسین و ڕێنووسەکەی گەشەی کردووە. لە لایەکەوە بە جۆرێکی سەرنجڕاکێش، بەڵام هەندێک جار، بە زیادەڕۆیی و توندڕەوانە(١٤) لە وشەی عەرەبی پاک کراوەتەوە. لە لایەکی دیکەشەوە بە هەزاران وشەی دیالێکتەکانی دیکەی زمانی کوردی دەوڵەمەند کراوە. د. ئەورەحمانی حاجی مارف دەنووسێت (زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لە سەدەی نۆزدەیەمەوە دەستی کردووە بە دروست بوون و ڕێگەی خۆی گرتووەتە بەر و لە گەشەسەندندایە. چۆن زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو شتێک نییە ویست و ئارەزووی ئەم پادشا یان ئەو زانا ساز و تەیاری بدا، بە هەمان چەشن شتێکیش نییە، چەند زانایەک بە پێی نەخشە و پلانێک ئامادە و گەڵاڵەی بکەن، بەڵکو مێژووی نەتەوە خۆی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دێنێتە ئاراوە و هەر نەتەوەیەکیش ڕێگە و ڕێبازی تایبەتیی خۆی هەیە لە دروست کردنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوودا)[١٣].

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لەگەڵ دەرکەوتنی خوێندنی مۆدێرن و بڵاوبوونەوەی خوێندەواری لە باشووری کوردستاندا،

زورتر بڵاو بووه. ئەمڕۆ لە هەر بوارێکی ئەدەبی، فیکری، فەلسەفی، ئابووری، سیاسی، زانین و زانستدا سەدان بابەتی جوراوجوری پێ نووسراوە و وەرگێڕدراوە. نزیکەی سەدەیەکیشە زمانی رۆژنامەگەری و زمانی بزاڤی ناسیۆنالیستیی کورد و هەر حیزبێکی سیاسیی کوردی و هەر حوکمڕانی و دەسەڵاتێکی کوردی بووه، کە لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا دامەزریندرا بن (حوکمڕانی شێخ مەحموود، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، حیزبی هیوا، کۆمەڵەی ژ. ک. پارتی دیموکراتی کورستان، شورشی ئەیلوول و دەسەڵاتەکەی، یەکێتیی نیشتمانی کوردستان، بەرەی کوردستانی، پەرلەمان و حکومەتی کوردستان...تاد). ئەو رۆڵە مێژوویی و سروشتییەی ئەم زمانە ئەدەبییە بینیویەتی، بە بڕیاری سیاسیی هیچ حکومەت و پەرلەمان و سەرکردایەتییەکی سیاسیی کورد نەبووە، بەڵکو رەوشی گەشەکردنی ژیانی فیکری و کولتووری و سیاسیی کورد، کە لە زمانەکەیدا خۆی دەرخستووە، بە جورێکی سروشتی ئەم رۆڵە مێژووییەی بە زمانەکە داوە. بە واتایەکی دی ئەم زمانە، بەبێ بڕیاری سیاسی، بەرەو ستانداردبوون چووە و ستاتوسی زمانی ستانداردی پەیدا کردووە. بە کردەوەیش، لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا، رۆڵی زمانی ستانداردی بینیوە و دەبینێت. بویە مروڤ بە دڵنیاییەوە دەتوانێت بڵێت کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، بەرهەمی خەباتی سیاسی و رووناکبیریی دووسەد ساڵەی کوردە و پوختەی ئەزموونی نەتەوەیی و مێژوویی و کولتووریی کورد، لەو زمانەدا قاڵ بوونەتەوە. ئەمڕۆ ئاستی ئەدەبی، فیکری، زانستی، سیاسی و کولتووریی کورد، پێش هەر شتێک، لە زمانە ئەدەبییەکەیدا و لە ئاستی زمانە ئەدەبییەکەیدا، خۆیان دەردەخەن.

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لەبەر ئەو رۆڵە گرنگەی بوویەتی، سنووری هەرێم و دیالێکتەکانی بڕیوە و بە ناوچە

جیاوازەکانی کوردستاندا بڵاو بۆتەوە. لە رەوشی بڵاوبوونەوەیدا تەنیا دیالێکتەکانی ئەو ناوچانەی نەهێناوەتە ژێر رکێفی خۆیەوە، بەڵکو خۆی، سروشتی دیالێکتی لەدەست داوە و لە رووی دەنگ و واتا و وشەسازییەوە، سروشتی گشتیی زمانی کوردی وەرگرتووە و بە هەزاران وشە و زاراوەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەوڵەمەند بووە. هەموو نیشانە و تایبەتمەندییەکانی زمانی ستانداردی بە خۆی گرتووە و کاریگەریی خۆی لە کۆمەڵی کوردستاندا سەلماندووە. ئەمرۆ ئەم زمانە ئەدەبییە، زمانی گشتیی پێنج ناوچەی فراوانی ناوەڕاست و باشووری کوردستان، بە چەندان دیالێکتەوە، پێک دێنێت. دەیان ساڵیشە لەو ناوچانەدا، کە چوار دەسەلاتی میرنشینی و سێ حوکمڕانی کوردیی تێدا دروستبوون، رۆڵی زمانی ستاندارد دەبینێت: ناوچەی میرنشینی بابان و حوکمڕانی شێخ مەحموود، کە ناوەندەکەی سلێمانییە، ناوچەی میرنشینی موکریان و حکومەتی کۆماری کوردستان، کە ناوەندەکەی مهابادە، ناوچەی میرنشینی سوران، کە ئەمڕۆ ناوەندەکەی هەولێری پایتەختی حکومەتی هەرێمی کوردستانە، ناوچەی میرنشینی ئەردەلان، کە ناوەندەکەی سنەیە، لەگەڵ ناوچەی گەرمیان کە ناوەندەکەی کەرکووکە. لە پاڵ ئەمانەدا زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لەو ناوچانەی باشووری کوردستاندا، کە بە دیالێکتی هەورامی و لوڕ دەپەیڤن، بۆتە زمانی خوێندن و نووسین و بە تەواوی جێگای خۆی کردوتەوە. لە ناوچەی بادینانیش نزیکەی هەموو رووناکبیران و سیاسەتمەداران و زۆرینەی خوێندەواران بەو زمانە ئەدەبییە ئاشنان و دەتوانن لە ئاخاوتن و خوێندنەوە و نووسیندا بەکاری بهێنن. بۆیە ئەم زمانە ئەدەبییە بە تەواوی پرەستیژ و لێهاتوویی خۆی، وەک زمانی ستاندارد سەلماندووە.

ستانداردکردنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لە باشووری کوردستاندا، دەتوانێت بنەمای یەکبوونی نەتەوەیی و

هەستی هاوزمانی و هاوکولتووری و هاوچارەنووسی، لە کۆمەڵی کوردستاندا، بەهێزتر بکات و سنووریک بۆ هەستی دیالیکتپەروەری و شوڤێنیزمی لەهجەیی دابنێت، کە ئەمرۆ لە باشووری کوردستاندا بە زەقی دەرکەوتووە.

نزیکەی هەشتا ساڵێکە مندالانی کورد، لە قوتابخانەکانی باشووری کوردستاندا، بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دەخوێنن. گۆڕینی خوێندن لەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەوە بۆ دیالێکت و شێوەزمانی تر، کارێکی ترسناکە، چونکە لە لایەکەوە ڕێگە لە هاوئاهەنگی نەتەوەیی و پرۆسێسی درووستبوونی نەتەوەی کورد دەگرێت، لە لایەکی دیکەوە دەتوانێت زمانی کوردی و گەلی کورد، لە باشووری کوردستاندا، بکات بە دوو زمان و ڕەنگە دوو گەلی خاوەن دوو کولتووری جیاواز، یان زیاتر. لە هەمان کاتدا ئەم کارە هەستی ناوچەگەری و دیالێکتپەروەری، لە نێو کەسانی سەر بە دیالێکتی تردا دروست دەکات. با لێرەدا نموونەیەک بهێنمەوە بۆ ئەوەی ڕاشکاوانەتر ئاماژە بۆ ئەم مەسەلەیە بکەم.

لە کۆتایی ساڵانی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا، خوێندنی کوردی لە قوتابخانەکانی باشووری کوردستاندا دەستی پێکرد. لە ناوچەی هەورامانی سەر بە پارێزگای سلێمانی، خوێندن بەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە بوو. ئەم کارە بە جۆرێکی سروشتی و ئاسایی و بە بێ گرفت سەری گرت، کەچی ئەم دیالێکتە لەناو نەچوو، بەڵکو تا ئێستا وەک جاران لە قسەکردن و گۆرانی و هونەردا هەر درێژە بە خۆی دەدات. هەروا ئەمڕۆ بە دەیان نووسەری گرنگی ناوچەی هەورامان بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی دەنووسن، هزر و کولتووری کورد بە بەرهەمە جوراوجۆرەکانیان دەولەمەند و زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کورد، بە سەدان وشە و زاراوەی دیالێکتی

گوران (هەورامانی) بە پیزتر دەکەن. کەچی ئەمڕو، پاش هەشتا ساڵ، شۆڤینیزمی لەهجەیی لە نیو هەندیک سیاسەتمەدار و خوێندەواری هەورامانیدا بە جۆریک پەیدا بووە، کە تەنیا داوای خوێندن بەو دیالیکتە ناکات، بەڵکو دیالیکتی هەورامانی بە کوردی و خەڵکی هەورامان بە کورد نازانیت. ئەم بیر و بۆچوونە سیاسییە، شایەنی تیڕامان و لیدوانە، بە تایبەتی کە ساڵانیکە رای لەم جورە لە نێو ئێزدییەکانی باشووری کوردستان و زازاکانی باکووری کوردستاندا، کە سەر بە مەزهەبی عەلەوین، دەرکەوتووە.

ئایا بە راستی ئەوانەی بە دیالیکتی گۆران (هەورامانی) دەدوین، گرووپیکی ئێتنیکیی تایبەتی جیاوازن و لەبەر ئەوە دەیانەویت خویان لە کورد جیا بکەنەوە؟ یان هەندیک کەس بو ئامانجی سیاسی و تایبەتی خۆیان ئەم جورە بۆچوونانە بڵاو دەکەنە. ئێزدییەکان ئاینی جیاوازیان هەیە. زازاکانیش سەر بە مەزهەبی عەلەوین، کەچی دەستەیەکیان نەبیت، هەموویان خویان بە کورد دەزانن. بەڵام هەورامانییەکان جگە لە شیوەی ئاخاوتنیان، کە دیالیکتیکی زمانی کوردییە، توخمیکی تری کولتووری لە کورد جیایان ناکاتەوە. لە رووی زانستی زمان و ئەنترۆپۆلۆجییەوە، دیالیکتی زمان بە تەنیا ناتوانیت بنچینەیەک بو ئیتنیستی و خۆجیاکردنەوەی نەتەوەیی پیک بهێنیت. ئەگەر دیالیکت بە تەنیا بنەمای خۆجیاکردنەوەی ئێتنیکی و نەتەوەیی و زمانی بووایە، ئەوا ئەمڕۆ نەتەوەیەکی دنیا نەمابوو کە چەندان نەتەوە و گرووپی ئێتنیکی جوراوجوری لی نەکەویتەوە، چونکە زمان نییە کە چەندان دیالیکتی نەبیت. هیچ نەتەوەیەکیش، لە هیچ وڵاتیکی دنیادا، ریگەی نەداوە دیالیکتیکی زمان بکریتە ئەڵتەرناتیڤ (بەدیل)ی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و ستاندارد. بۆیە ئەم بوچوونە، لە ناوەرۆکدا بوچوونیکی سیاسییە و هوکاری تری هەیە، کە ئێرە جیگای باسکردنی نییە. بەڵام بە پەیوەندی لەگەڵ باسەکەدا،

دەڵێم کە ئەم دیاردەیە یەکێکە لە ئەنجامەکانی سیاسەتی ژیاندنەوەی کولتووری خێڵایەتی و ناوچەگەریی، کە ئەمڕو هەموو سنووریکی ماقووڵ و ناماقوولی تیپەڕاندووە. بەهێزبوونی دیاردەی خێڵپەروەری و ناوچەپەروەی و چاوپۆشی لە ژنکوژی و هاندانی سوڵحی عەشایەری، لەسەر حیسابی مافی گشتی، لە ناوەڕۆکدا شکستی پرۆژەی ناسیۆنالیزمی کورد، لە باشووری کوردستان و قەیرانی حکومەتی هەرێم دەردەخات، کە نەیتوانیوە لە ڕێی دەستووریکی مودێرن و دیموکراتانەوە، بنچینەی دەستووریی هاووڵاتیبوون دابمەزرێنێت و ئینتیمای نەتەوەیی هاوبەش و بیر و هەستی هاوچارەنووسی، هاوکولتووری و هاوئامانجی لە نیو کۆمەڵ(کۆمەڵگا)ی کوردستاندا بەهێز بکات. لە هەر شوێنیک کومەڵ نەتوانێت ماف و بەرژەوەندی و کەرامەتی هاووڵاتیان بە جۆریکی یەکسان، بپارێزێت، هاووڵاتییان بە دوای سایەیەکی دیکەدا دەگەڕێن (خێزان، خێڵ...تاد) تا پارێزگارییان بکات.

خێڵپەروەری و ناوچەپەروەری، دیاردەی کومەڵایەتیی پیش بە مۆدێرنبوون و بە کۆمەڵبوون و بە نەتەوەبوونن، ڕەنگدانەوەیان لە زمان و کولتووردا بە شیوەی دیالیکتپەرستی و سەنگەربەندیی کولتووریی دەبێت.

دەشێت لە بەر ڕووناکیی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە و هەندیک هوکاری میژوویی بو بانگەوازی هەندیک رووناکبیر و سیاسەتمەداری ناوچەی بادینان (بە تایبەتی دهۆک) بڕوانین کە هەر داوای خوێندن بە دیالیکتی بادینانی ناکات، بەڵکو لە بادینان ڕێ لە زمانی ئەدەبیی کوردی دەگرێت، دەیەوێت دیالیکتی بادینانی، لەو ناوچەیە، لە خوێندن و کاری ئیداری و حکومەتدا، جێگای زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، کە ستاتوسی زمانی ستانداردی هەیە،

بگریتەوە.

بەلام بوچی ئەوان دەیانەویت ناوچەکەیان، لە رووی زمانی و کولتوورییەوە، لەگەل بەشەکانی تری باشووری کوردستان تیکەل و هاوئاهەنگ نەبیت؟ ئایا ئەم کارە، ئەگەر سەربگریت، یەکبوونی نەتەوەیی کورد لە باشووری کوردستاندا، کە هیشتا سەربەخۆیی خوی بەدەست نەهیناوە، بەهیز دەکات یان لاواز؟

باشووری کوردستان ولاتیکی فرەئیتنیک، فرەزمان و دیالیکتە، فرەئاین و مەزهەبە. ئەگەر بەشیکی کورد خۆی زمانی حکومەت و پەرلەمان و خویندن رەت بکاتەوە، چۆن دەتواندریت قەناعەت بە خەلکی تری کوردستان، کە سەر بە گرووپی ئیتنیکی و نەتەوەیی ترن، بهیندریت تا لە پال زمانی خۆیاندا، زمانی رەسمیی حکومەت و دەزگاکانی فیر ببن و بەکاری بهینن؟

بە رای من کاتی ئەوە هاتووە لیدوانی هیمنانە و بەرپرسانەی دوور لە دیالیکتپەروەی و ناوچەگەری، لە بارەی ئەم مەسەلەیەوە بکریت، بەو ئامانجەی سیاسەتیکی زمانی دابریژریت کە تیکەلبوون و هاوئاهەنگی و یەکبوونی نەتەوەیی گەلی باشووری کوردستان بەهیز بکات. چونکە ئەم داخوازییەی برایانی بادینان تەنیا مەیل و حەزی چەند کەسانیک نییە، کە پشت بە دەسەلاتی سیاسی دەبەستن و بەداخەوە دەیانەویت خراپ بەکاری بهینن، بەلکو پیشینەی میژوویی و کولتووریی خویشی هەیە، کە بە کورتی باسی دەکەین.

دیالێکتی بادینانی و
زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو

دیالێکتی بادینانی یەکێکە لە دیالێکتەکانی گرووپی کوردیی باکوور (کرمانجی) کە لە دیالێکتی (بوتان، هەکاری، بایەزیدی.. تاد) پێک هاتووە. ئەم گرووپە دیالێکتە لە رووی رێزمان و تەسریف و جیاکردنەوەی وشە و حاڵەتی نێر و مێ، لەگەڵ گرووپی دیالێکتەکانی کوردیی ناوەڕاست و خوارووودا، جیاوازییان هەیە. سروشتی شاخاویی کوردستان و دابڕانی سیاسی و جیۆگرافیی، لە نێوان ناوچەکانی کوردستاندا، جیاوازیی نێوان ئەو دوو گرووپە دیالێکتەی زمانی کوردیی زیاتر کردووە.

کرمانجی (کوردی باکوور، لە قسەکردنی رۆژانەیاندا، زیاتر شێوەزمانەکەیان بە کرمانجی و خۆیشیان بە کرمانج ناو دەبەن) لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە، لە باکووری کوردستاندا لە خوێندن و نووسین و گەیاندن و راگەیاندندا یاساخ کراوە. ئەم یاساخکردنە تا ئێستا، لە باکووری کوردستاندا، رێگەی لە دروستبوون و گەشەکردنی شێوەزمانێکی ئەدەبیی یەککگرتوو گرتووە، بۆیە دیالێکتەکانی کوردیی سەروو (کرمانجی) بە درێژایی دەیان ساڵ، لە ناوچەکانی خۆیاندا، تەنیا لە قسەکردندا بەکار هاتوون و گەشەیان کردووە. هەست و هزر و گیانی کوردی باکوور زیاتر لە گۆرانی و مۆسیقا و فۆلکلۆردا خۆیان دەرخستووە. رەنگە لەبەر ئەمەیش بێت کە گورانی و موسیقای کوردی، لە باکووری کوردستاندا، لە زۆربەی هەرێمەکانی دیکەی کوردستان، زیاتر گەشەی کردبێت و رەسەنتر مابێتەوە.

کرمانجی لە جەنگی یەکەمی جیهانییەوە تا سەرەتای ئەم سەدەیە، تەنیا لە دەرەوەی تورکیادا و بە پچر پچڕی، پێی نووسراوە. هیژا کامەران بەدرخان سالانی ۱۹۳۲ ۱۹٤۳ لە ئیکسیل (سوریا) بەم شیوەزمانە گۆڤاری (هاوار)ی بلاو کردەوە. بەلام، دوای سەربەخوبوونی سوریا، ئەو هەولە لە لایەن دەولەتی ناسیونالی عەرەبیی سوریاوە لەبار برا.

دوای ئەوە کرمانجی، وەک زمانی ئەدەبی، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی رابردوودا، جاریکی دی، لە ئیکسیل (سوید) دەرکەوتەوە. هەندیک نووسەر و رووناکبیری باکووری کوردستان، دەستیان بە نووسینی کوردی کرد. لەبەر ئەوەی ئەوان تەنیا بە تورکی خویندبوویان و لە نووسین و ئەدەبیاتی کون و نویی کوردی دابڕابوون، زوربەیان تەنیا ئەو دیالیکتەیان دەزانی کە لە ناوچەکەیان و لە مالەوە قسەیان پی دەکریت. بویە کرمانجیی نویٚ لەو زمانە ئەدەبییە جیاوازە کە (مەلای جزیری و فەقی تەیران و خانی و عەبدولرەزاق بەدرخان) و رووناکبیرانی سەردەمی روشنگەری (۱۸۹۸ ۱۹۱۳) پییان نووسیوە. سالانیکە هەندیک رووناکبیری باکووری کوردستان کار بو پیکهینان و چەسپاندنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردیی باکوور و دانانی تیرم و زاراوەی نویٚ دەکەن. بەلام چارەنووسی شیوەزمانی کوردیی باکوور، لە بنەڕەتدا بە چارەنووسی سیاسیی گەلی باکووری کوردستانەوە بەستراوەتەوە. بەبی ئازادبوونی زمانی کوردیی لە تورکیا و ناساندنی وەک زمانی رەسمی و بەکارهینانی لە خویندندا، زور سەختە ئەم زمانە لە بەرامبەر پەلاماری زمانی تورکیدا خوی بگریت، یان خوی بسەپینیت.

یاساخکردنی زمانی کوردی لە تورکیا لە لایەکەوە زمانی کوردی، لە باکووری کوردستاندا، وەک کومەلە دیالیکتیکی لیک

دابراو هیشتوتەوە. لە لایەکی دیکەشەوە ئەم زمانەی لە بیر زورینەی کوردی باکوور بردوتەوە. ئەمرو زمانی تورکی، نەک کوردی، لە کاری سیاسی و هزری و نووسین و خویندندا، بوتە زمانی هاوبەشی کوردی باکوور. کەچی زمانی کوردی، لە لایەن پروپاگاندەی دەولەتی تورکەوە، بەردەوام بە زمانی خەڵکی لادیی و دواکەوتوو و وەحشی وینا کراوە و بە جوریک لەلای بەشیکی خەلکی کورد سووک کراوە، کە پییان شەرمە قسەی پی بکەن، وەک لە بەشیکی تردا باسی دەکەم.

دیالیکتی بادینانی، لە نووسیندا، چارەنووسیکی باشتری نەبوو. نووسین بەو دیالیکتە، بە شیوەیەکی بەرچاو، لە حەفتاکانی سەدەی رابردوودا، لە ئەدەبدا دەرکەوت. تا ئەو کاتە نووسەرانی بادینان، کە خویندنیان بە زمانی عەرەبی بوو، هەر بە عەرەبی دەیان نووسی.

دوای داگیرکردن و لکاندنی باشووری کوردستان بە عیراقەوە، دەولەتی عیراق، بە پیی ریکەوتنیک لەگەل کومەلەی نەتەوەکان، ناچارکرا هەندیک مافی کولتووری و ئیداری بو کورد، لەوانە خویندن بە زمانی کوردی لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی کوردستاندا، بسەلمینیت. بەلام دەولەتی عیراق هەر لە سەرەتاوە ریگەی نەدا خویندن، لە ناوچەی کەرکووک و بادیناندا، بە کوردی بیت. چونکە دەیەویست کەرکووک بەعەرەب بکات و دەڤەری بادینانیش، کە بە دیالیتیکی جیاواز قسە دەکەن، وەک دورگەیەکی دابراو، لە ناوچەکانی تری باشووری کوردستان، بهیلیتەوە. ئامانجی ئەم سیاسەتە ئەوە بوو کە تیکەلی و هاوئاهەنگیی کولتووری و زمانی و نەتەوەیی لە نیوان خەلکی ناوچەی بادینان و خەلکی ناوچەکانی تری باشووری کوردستاندا دروست نەبیت. لە بەرامبەر ئەمەدا رووناکبیران و سیاسەتمەدارانی ناوچەی بادینان هەولیان نەدا فشار بو دەولەتی

عێراق بەرن تا منداڵانی ناوچەی بادینان لە جیاتی زمانی عەرەبی بە زمانی کوردی بخوێنن. بەپێچەوانەوە بەشێکیان پێیان باشتر بوو کە منداڵەکانیان لە قوتابخانە، بە زمانی عەبی بخوێنن، نەک بە زمانی کوردی.

بە پێی ڕێککەوتننامەی یازدەی ئاداری ۱۹۷۰ دەبوو خوێندن لە ناوچەی ئۆتۆنۆمیی هەرێمی کوردستاندا، لەوانە پارێزگای دهۆک، بە کوردی بێت. ئەو کاتە دەوڵەتی عێراق و دەستەیەکی لەهجەپەرستی، بادینان ویستیان خوێندن لەو دەڤەرە بە دیالێکتی بادینانی، نەک بەزمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی بێت، تاکوو بادینان لە ڕووی کولتوورییەوە، بە دابڕاوی لە ناوچەکانی تری هەرێمی کوردستان بهێڵنەوە. بەلام سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان، مەلا مستەفای بارزانیبارزانی، ئەو داواکارییەی ڕەت کردەوە[١٤].

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی تا ساڵی ۱۹۷٥ لە قوتابخانەکانی ناوچەی بادیناندا، بەبێ گرفت، زمانی خوێندن بوو. بەلام دوای تێکشکانی بزاڤی چەکداریی ئەیلوول، لە بەهاری ساڵی ۱۹۷٥دا، دەستەیەک پیاوی بەعس و لەهجەپەرستی دەڤەری بادینان، چەند هەزار ئیمزایان کو کردەوە و داوایان کرد کە زمانی عەرەبی، لە جیاتی کوردی، لە بادینان بکرێتەوە بە زمانی خوێندن. دیارە دەسەلاتی شۆڤینیستی بەعس، پشتگیری ئەو داواکارییەی کرد. چونکە دابرینی بادینان، لە ناوچەکانی تری باشووری کوردستان، هەمیشە بەشێکی گرنگی ستراتیجیای دەوڵەتی عێراق و بەعس بووە.

دەڤەری بادینان، بە درێژایی دەیان ساڵ لە کۆمەڵ و کولتووری ناوچەکانی تری باشووری کوردستان دابڕاوە و بەر پەلاماری کولتووریی عەرەب کەوتووە. لە بەرامبەر ئەمەدا هیچ دەرفەتێکی بۆ

نە ڕەخساوە تا بە جۆرێکی سروشتی پەیوەندیی کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی لەگەڵ کوردی باکووری کوردستاندا ببەستێت. تا ئەمڕۆیش نە خەڵکی باکووری کوردستان و نە نووسەرانیان دەتوانن تاکە لاپەڕەیەکی ئەو نووسینانە بخوێننەوە کە ڕووناکبیران و نووسەرانی بادینان، بە دیالێکتی بادینانی دەینووسن. چونکە، لە پاڵ جیاوازیی ئەم دیالێکتە لەگەڵ دیالێکتەکانی تری کرمانجی، کوردی باکوور ناتوانن بە ئەلفوبێی کوردی بخوێننەوە. لەمەیش زیاتر ڕووناکبیرانی باکووری کوردستان، کە لە مەنفا (ئێکسیل) دەستیان بە کوردینووسین کردووە، بە داخەوە دەڵێم، لە تورک زیاتر ئەلفوبێی تورکییان لەلا پیرۆز کراوە، بۆیە ئامادەنین (ڕەنگە بە نەنگیی بزانن) کە تاکە هەفتەیەکی کاتی خۆیان بۆ فێربوونی ئەلفوبێی کوردی (یان خۆیان وتەنی هەرفی ئارەبی) تەرخان بکەن، هەر نەبێت بۆ ئەوەی ئەو ئەدەبیاتە بخوێننەوە کە لە بادینان، بە دیالێکتیکی نزیکی شێوەزمانەکەیان دەنووسرێت. لە جیاتییان داوا دەکەن کوردی باکووری کوردستان ئەو ئەدەبیاتەیان بۆ ترانسکریپت بکەن (بیگۆڕنە سەر ئەلفوبێی لاتینی) و جارێکی دی بۆیان چاپ بکەنەوە! کەچی عەرەبەکانی تورکیا (لە ناوچەی ئەسکەندەروونەی بندەستی تورکیا) کە ژمارەیان دەیەکی کورد نابێت و بە دیالێکتیکی عەرەبی دەدوێن، خۆیان فێری ئەلفوبێی عەرەبی کردووە و لەم ڕێگەیەوە پەیوەندییەکی بە هێزی کولتووری و نەتەوەییان لەگەڵ کولتووری عەرەبی و گەلانی عەرەبدا دروست کردووە و زمان و کولتووری خۆیان پاراستووە.

خەڵکی بادینان نزیکەی سەدەیەکە، لە ڕێی دیوارێکی بەرزی سیاسی و کولتوورییەوە، لە گەلی باکووری کوردستان جیا کراونەتەوە. لەو کاتەوە چارەنووسی سیاسی و نەتەوەییان، بە چارەنووسی خەڵکی ناوچەکانی تری باشووری کوردستانەوە

بەستراوەتەوە. ئایا بو ئەوان باشترە کە وەک دوورگەیەکی دابراو، لە ناو قەلای کولتوور و دیالیکتەکەیاندا، بمیننەوە یان زورتر تیکەلاوی ژیانی کولتووریی گەلی باشووری کوردستان ببن؟

ئایا گەلی باشووری کوردستان، کە هیشتا سەربەخو نییە، بەرگەی ئەوە دەگریت کە لە پروگرامی خویندن و دەزگاکانی حکومەتدا و لە بەرامبەری دەولەت و گەلی عەرەبی عیراقدا دوو زمان، یان دوو شیوە زمان بەکار بهینیت، وەک هەندیک رووناکبیر و سیاسەتمەداری ناوچەی بادینان دەخوازن؟

خویندکارانی بادینان مافی خویانە، لە هەر ئاستیکی خویندندا، کە پسپورانی پەروەردە بە باشی بزانن، دیالیکتی بادینانی لە پال زمانی ئەدەبیی کوردیدا بخوینن. نووسەران و هونەرمەندانی بادینان دەتوانن جوانترین شاکاری ئەدەبی و هونەری بەم شیوەزمانە بەرهەم بهینن و گەشەی پی بدەن. پەیرەوکردنی ئەم مافە بەو مانایە نییە کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی (کە هەندیک بادینی و کوردی ئیرانی، کە لە ئەورووپا فیری خویندنەوەی کوردی بوون، بو سوکایەتیکردن بەو زمانە، بە سورانی ناوی دەبەن) لە بادینان، یان لە هەر ناوچەیەکی تری باشووری کوردستاندا، وەک زمانیکی بیگانە تەماشا بکریت و لە خویندن و دەزگاکانی حکومەتدا پیشی پی بگیریت، بەکار نەهیندریت. چونکە کاریکی لەو جورە ئەو ناوچەیە، لە رووی رووناکبیری، کومەلایەتی و هاوئاهەنگی نەتەوەییەوە، لە ناوچەکانی تری باشووری کوردستان زیاتر دادەبریت، زمانی کوردیش بە تەواوی دەگوریت بو دوو زمان.

ئەگەر زورینەی خەلکی بادینان دیالیکتەکەیان بە زمانیکی سەربەخو و جیاواز لە زمانی کوردی دەزانن، دەتوانن ئازادانە ئەو رایە بو لیدوان و باسکردن رابگەیەنن و بەلگەی زانستیی خویان

(ئەگەر هەبێت) بخەنە ڕوو. دوای ئەوە ئەگەر لەسەر باوەری خۆیان مانەوە، خەڵکی تر، کورد و غەیرەکورد، دەبێت ڕیزی رای ئەوان بگرن و قبوولیشی بکەن. زانستی زمان و نزیکی و دووریی بادینانی لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لەم مەسەلەیەدا، کە مەسەلەیەکی سیاسییە، دادی کەس نادات. مروڤ و گرووپەکان خۆیان پێناسە (هەویە-ئایدینتیت) ی نەتەوەیی خۆیان و زمانەکەیان دیاری دەکەن و دەبێت خەلکی تریش، ریزیز لە پێناسەکەیان بگرن و تەنانەت قبوولی بکەن.

بەڵام (هێندەی من ئاگادار بم) ڕایەکی لەم جۆرە لە نێو زۆرینەی خەڵکی بادیناندا زاڵ نییە. بۆیە بادینانی بە دیالیکتێکی زمانی کوردی دادەنرێت. کەواتا ئەم دیالیکتە، لە باشووری کوردستاندا، چەند لە نووسیندا بەکاربهێندرێت، ستاتوسی دیالێکتی دەبێت. هیچ دیالێکتێکیش، ناتوانێت ئەلتەرناتیڤ (بەدیل)ی زمانێک بێت، کە هەشتا ساڵ زیاترە زمانی خوێندن و سیاسەت و زانستە بوتە زمانی پەرلەمان و حکومەت و دەزگاکانی.

دیالێکتی بادینانی، وەک دیالێکتێکی زمانی کوردی، دەکرێت تەنانەت لە پلەی ناوەندی، یان ئامادەیی قوتابخانەکانی باشووری کوردستاندا بیخوێندرێت، تا خوێندکاران پێی ئاشنا بن، سوود لەو سامانە ئەدەبی و رووناکبیرییە وەربگرن کە بەو دیالیکتە نووسراوە و دەنووسرێت. لەمەیش زیاتر لە ڕێی فێربوونی ئەو دیالێکتەوە بتوانن، ئەدەبیاتی شێوەزمانی کرمانجییش بخوێننەوە. بەڵام لە دیدی بەرژەوەندیی نەتەوەییەوە ناکرێت دیالێکتی بادینانی و هیچ دیالێکتێکی دیکەی کوردی، لە بادینان یان لە هەر ناوچەیەکی باشووری کوردستاندا، ببێتە ئەلتەرناتیڤی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی. هیچ نەتەوە و دەوڵەتێکیش، ڕێگەی نەداوە و ڕێگەیش نادات دیالێکتێکی زمانەکەی، لە ناوچەیەکی وڵاتدا، لە ڕووی زمانی حکومەت

و دەزگاکانیدا بوەستێتەوە و جێگای ئەو بگرێتەوە. لە هەر وڵاتێکدا هەوڵی لەو جۆرە درابێت، ئەوا بەو ئاکامانجە سیاسییە بووە (یان بەو ئەنجامە سیاسییە گەیشتووە) کە خەڵکی سەر بە دیالێکتەکە خۆیان لە نەتەوەکە جیا بکەنەوە و پێناسە (ئایدینتیتی)ی جیاوازی کولتووری-نەتەوەیی بۆ خۆیان پێک بهێنن.

هەندێک لەوانەی داوا دەکەن کە دیالێکتی بادینانی، لە بادینان، جێگای زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو (زمانی حکومەت و پەرلەمان) بگرێتەوە، بە تایبەتی رووناکبیرانی باکووری کوردستان، ئەزموونی وڵاتی نەرویج بە نموونە دەهێننەوە.. لەبەر ئەوەی ئەم نموونەیە، کە تاقانەیە، بە ناتەواوی و زۆر جاریش بە مەبەستی چەواشەکردن باس دەکرێت، لێرەدا بە کورتی ئاماژەی بۆ دەکەم.

ئەزموونی نەرویج

زمانی نەوریجی، وەک دیالێکتێکی زمانی سکاندیناڤیا، لە سەدەی سێزدەیەمدا، لە دەرباری شایانی نەوریجدا، وەک زمانی نووسین پەیدا بوو[١٥]. کاتێک پاشایانی نەرویج دەسەڵاتیان لاواز بوو، نەرویج بە ناچاری لەگەڵ دانمارکدا یەکی گرت (راستییەکەی کەوتە ژێر دەستی دانمارک). دوای ئەوە زمانی ئەدەبیی نەرویجی، لە بەردەم زمانی کۆنی دانمارکیدا پاشەکشەی کرد و لەناوچوو. زمانی کۆنی دانمارکی، لە نەرویج، بوو بە زمانی خوێندن و نووسین. لە دەزگاکانی دەوڵەت و کلێسادا، کە ناوەندی خوێندن و خوێندەواری بوون، تەنیا زمانی کۆنی دانمارکی بەکار دەهات. نووسەران، زانایان و رووناکبیران، هەر ئەو زمانەیان لە نووسیندا بەکار دەهێنا. بەڵام لە شارۆچکە دوورەکان و گوندەکانی نەرویجدا، کە زمانی دانمارکی زاڵ نەبوو، دیالێکتەکانی زمانی نەرویجی لە پەیڤین و ئاخاوتندا، نەک لە نووسیندا، بەکار دەهاتن و دوور لە کارتێکردنی زمانی دانمارکی، گەشەیان دەکرد.

زمانی دانمارکی، لە پرۆسێسی بەکارهێنان و بڵاوبوونەوەیدا، شێوە و تایبەتمەندیی زمانی نەرویجیی وەرگرت. لە شارەکانی نەرویجدا زمانێکی قسەکردن پێک هات کە پڕ بوو لە وشەی دانمارکی. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا یەکێتیی نێوان نەرویج و دانمارک هەڵوەشایەوە و نەرویج لە دانمارک ئازاد بوو. لە ساڵی ١٨١٤دا، نەرویج لەگەڵ سوید یەکی گرت (راستییەکەی کەوتە ژێردەستی سوید) بەڵام هێشتا زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، یان ستانداردی نەرویجی پێک نەهاتبوو. دوای ئەو یەکگرتنە خولیای پێکهێنانی زمانی ستانداردی نەرویجی، لای کۆمەڵێک رووناکبیر و سیاسەتمەداری نەرویجی پەیدا بوو. ئەو زمانە ئەدەبییە دانمارکییەی لە نەرویجدا بەکار دەهات، گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتبوو. بە زمانی نەرویجی متوربە و مشتومال کرابوو، یان دروستتر بڵێم زمانەکە بە نەرویجی کرابوو. لە هەمان کاتدا زانا و ئایدیۆلوجیستی زمان (کنود کنودسێن) و لایەنگرانی، توانییان هەنگاو بە هەنگاو ئەم زمانە دانمارکییە بە نەرویجیکراوە بگۆڕن، ریفۆرمی تیدا بکەن و بیکەن بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی نەرویجی.

بەڵام لە بەرامبەر ئەمەدا، هەندێک رووناکبیر هەوڵێکی رادیکالانەیان دەدا بۆ ئەوەی زمانێکی ئەدەبیی نوێی نەرویجی، لە دیالێکتی جۆراوجۆری گوندەکانی نەرویج، پێک بهێنن. نووسەر (ئیڤار ئاسێن) نەخشەسازی ئەو شێوەزمانە نەرویجییە بوو. ئەو هەوڵە بەشێک بوو لە خەباتی ناسیۆنالیستانی نەوریج کە دەیانەویست، لە رێی زمانەکەیانەوە، تایبەتمەندیی نەتەوەیی خۆیان، لە بەرامبەری سویددا، هەڵببڕن. بە کورتی، لە سەدەی نۆزدەیەمەوە، دوو بۆچوون لە بارەی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی نەوریجییەوە دەرکەوت. یەکەمیان پێی وابوو زمانی ئەدەبیی باو بکرێتە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و زمانی ستانداردی نەرویج. دووەمیان لەو باوەڕەدا بوو

که له دیالێکتەکانی زمانی نەرویجی، زمانێکی نوێی ئەدەبی و ستاندارد پێک بهێندرێت.

هەردوو بۆچوون لایەنگرانی زۆریان هەبوو. بۆچوونی یەکەمیان له شارەکان و له نێو خوێندەواری شار و رووناکبیرانی کۆنسێرڤاتیڤ (موحافەزەکار)دا پشتگیری دەکرا. بوچوونی دووەمیان له گوند و شاروچکەکان و له نێو سیاسەتمەداره رادیکالەکاندا داکۆکی لێ دەکرا. سالآنێکی زۆر لێدوان و ئاخاوتن له بارەی ئەم مەسەلەیه بەردەوام بوو. سەرەنجام له سالی ١٨٨٥ دا دوو شێوه زمانی نەرویجی له نووسیندا دەرکەوتن و هەردووکیان خۆیان سەپاند. ئەمرۆ یەکەمیان به زمانی کتێب (مولبوک) و دووەمیان به نەرویجیی نوێ (نینورشکه) ناسراون. زیاتر له (٨٠%)ی قوتابیانی نەرویج به مۆلبوک دەخوێنن. کەچی زۆر کەمتر لەسەدا بیست (٢٠%)ی خوێندکاران، به نەرویجیی نوێ دەخوێنن، بەبێ ئەوەی شێوەزمانی مولبوک . لەو ناوچانەدا رەت بکرێتەوە. کەچی تا پەنجاکانی سەدەی رابردوو نزیکەی له (٢٥%)ی مندالآن به نەرویجیی نوێ دەیان خوێند. ئەم دوو شێوه زمانه له بنەڕەتدا زۆر لێک نزیکن و به درێژایی دەیان سالیش هەوڵ دراوه و دەدرێت لێک نزیکتر بکرێنەوە. ئەمڕۆ جیاوازیی نێوان ئەم دوو زمانی نووسینه هێنده کەم بۆتەوە، که به دوو شێوه (فۆرم)ی یەک زمان دادەنرێن، نەک دوو زمان. به رای نووسەری سوێدی (توری یانسۆن) هەر سوێدییەک، که به ئاسانی له زمانی نەوریجی دەگات، له خوێندنەوه و بیستندا هەست به جیاوازیی نێوان ئەو دوو شێوه زمانه ناکات[١٦].

لێرەدا بە گرنگی دەزانم ئاماژە بۆ تایبەتمەندییەکانی ئەزموونی نەرویج بکەم:

یەکەم: نموونەی نەرویج تەنیا بەرهەمی سەردەم و شوێنێکی جیاواز نییە، بەڵکو نموونەیەکی تایبەت و تاقانەیە و لە هیچ وڵاتێکی دیکەی دنیادا دووبارە نەبوتەوە، بۆیە کۆپیکردنەوەی ئەم ئەزموونە (تەنانەت بە شێوە ئەسڵەکەی، نەک بەو جورە شێوێندراوەی هەندێک لەهجەپەرست باسی دەکەن) لە باشووری کوردستاندا ، کە هێشتا سەربەخۆ نییە، کارێکی شیاو و عەقڵانی نییە، بەڵکو سەرەڕۆیانە و ترسناکە.

دووەم: شێوەزمانی نەرویجیی نوێ لە خەباتی رزگاریخوایی نەتەوەییدا و لە بەرامبەری زمانی داگیرکەری بێگانەدا دەرکەوت، بەو ئامانجەی ئەم زمانە نوێیە پێناسەی نەتەوەیی گەلی نەرویج، لە بەرامبەری دانمارک و سوێددا، کە حوکمڕانی نەرویجیان دەکرد، بەهێزتر بکات. لەبەر ئەوەی گەلانی سکاندیناڤیا سەر بە مەزهەبی پرۆتستانتن، زمان گرنگترین توخمی کولتووری و گەورەترین فاکتەری خۆجیاکردنەوەی نەتەوەیی و تایبەتمەندیی کولتووریی هەر وڵاتێکیانە. نەرویجیی نوێ دەشێت وەڵامدانەوەیەکی ئەو تومەتانەی هەندێک ناسیۆنالیستی دانمارکی و سوێدی بوو بێت، کە پێیان وابوو گەلی نەرویج زمانی تایبەتی خۆی نییە و زمانەکەی، تەنیا شێوەیەکی بە نەرویجیکراوی زمانی دانمارکییە. ناسیۆنالیزمی نەرویجی، کە خەباتی بو سەربەخۆبوونی وڵاتی نەرویج دەکرد، پێکهێنانی ئەو زمانەی وەک بەشێک لە پرۆسێسی رزگاربوون و دروستکردنی نەتەوەی نەرویج دانا.

سێیەم: نەرویج سەد ساڵ زیاترە دەوڵەتێکی سەربەخۆیە. پێشتریش سەدان ساڵ، وەک هەریمێکی یەکگرتووی جیاواز و تایبەت، لەگەڵ دانمارک، یان سویددا هەبووە و تایبەتمەندییەکانی بە گرنگ وەرگیراون. زۆربەی کاتیش خاوەن پاشای تایبەتیی خوی بووە. هەروا وڵاتێکی مودێرن و پێشکەوتووە و کومەڵەکەی، بە کۆمەڵی رەفاە ناو دەبرێت. ئایا دەکرێت و شیاوە گەلێکی بێ دەوڵەتی چارەنووس تەماویی وەک گەلی باشووری کوردستان، بە تەنیا لە نێو هەموو گەلانی دنیادا، کوێرانە لاسایی نەرویج بکاتەوە؟

چوارەم: خوێندنی شێوەزمانی نەرویجیی نوێ، لە قوتابخانەکاندا، بۆ بریاری کۆمونەکانی نەرویج بەجێ هێڵدراوە و بە هیچ شێوەیەک بۆ تەحەداکردن و لاوازکردنی زمانی ئەدەبیی نەرویجی نییە و لە هیچ دەڤەرێکی وڵاتی نەرویجدا نەکراوەتە ئەلتەرناتیڤی ئەو زمانە ئەدەبییە. مۆلبووک لە سەرانسەری نەرویجدا، هەمان ستاتووس و ئیعتیباری هەیە و بەکار دەهێندرێت.

پێنجەم: بەکارهێنانی دوو زمان لە نووسین و خوێندندا، کە ئەزموونێکی تاقانەی نەتەوەی نەرویجە و لە دنیادا نموونەی نییە، دەکرا نەتەوەی نەرویج بکاتە دوو نەتەوەی جیاواز. بەڵام نەرویج دەیان ساڵە وڵاتێکی سەربەخۆی دیموکراتە و مافی هاووڵاتیبوون و ئازادیی مرۆڤ و یەکسانبوونیان لەبەردەم یاسادا بە جۆرێک چەسپێندراوە، کە ئینتیما بۆ نەرویج و نەرویجیبوون لە سەرووی هەر ئینتیمایەکی ترەوەیە. ئەو نەرویجییانەی بە هەرکام لەو دوو شێوەزمانە دەدوێن و دەنووسن، خۆیان بە نەرویجی و شێوەزمانەکەیان بە نەرویجی دادەنێن و شانازی بە هەردوو شێوەزمانەکەوە دەکەن. دەوڵەتی نەرویجیش بە پێی سیاسەتێکی ژیرانە و مەسئولانەی زمانی و کولتووری، تا ئەمرۆ و بەردەوام

هەوڵی لیک نزیکردنەوەی ئەم دوو شێوەزمانە دەدات. ئەم دوو شێوەزمانە هێندە لێک نزیک کراونەتەوە، کە هەر نەرویجییەک بە بێ هیچ گرفتێک لە هەردووکیان دەگات. خەڵکی وڵاتانی تری سکاندیناڤیایش، لە کاتی خوێندنەوە و بیستنی هەر شێوەزمانێکیاندا، وەک یەک زمان دەیبینن و، بە دەگمەنیان هەست بە جیاوازیی نێوانیان دەکەن.

شەشەم: شێوەزمانی نەرویجیی نوی، لە بنەڕەتدا دیالیکتیکی گۆشەگیر و دابڕاوی ناوچەیەکی دیاریکراوی نەرویج نییە، بەڵکو شێوەزمانێکە، کە (ئیڤار ئارسێن) و کۆمەڵێک نووسەر، لە چەند دیالێکتێکی زمانی نەرویجی و بو سەلماندنی هەبوونی زمانی نەرویجی، پێکیان هێناوە. بۆیە ئەو شێوە زمانە (یان وەک نەرویجییەکان دەڵێن، ئەو فورمەی زمانی نەرویجی) لە ناوچەیەکی تایبەت و دابڕاودا نییە، بەڵکو لە رەوشی سیاسی-مێژوویی نەتەوەی نەرویج و خەباتی ناسیۆنالیستیدا، لە کۆمەڵە ناوچەیەکی جیاواز و لێکدابڕاودا خۆی سەپاندووە. ئەوانەی بەو شێوە زمانە دەدوێن ناتوانن، هەر نەبێت لە رووی جیۆگرافیاوە، خۆیان لە نەرویج داببڕن.

حەوتەم: شێوەزمانی نەرویجیی نوێ، کەمتر لە ٢٠%ی خوێندکارانی نەرویج پێی دەخوێنن. زۆر لەمەیش کەمتر نووسەرانی نەرویجی پێی دەنووسن.

هەشتەم: لە دوای سەربەخۆبوونی نەرویج، لە ساڵی ١٩٠٥دا، بە دەیان دەوڵەتی نەتەوەیی لە جیهاندا دامەزرێندران و بە دەیان زمانی فرەدیالێکت، لە وڵاتانی جۆراوجۆردا، کران بە زمانی ستاندارد، بەڵام بۆچی تاکە وڵات و نەتەوەیەکی دنیا ئەزموونی نەرویجی کۆپی، یان دووبارە نەکردۆتەوە؟

بەڵام لە بەرامبەر ئەم ئەزموونە تاقانەیەی نەرویجدا، کە بەرهەمی دۆخێکی مێژوویی زۆر تایبەتە و کۆپی ناکرێت، وڵاتانی تری دنیا تەنیا یەک فۆرمی زمانی نەتەوەییان (مەبەست لە زمانی نەتەوەیە، نەک زمانی جیاوازی گەل و نەتەوەی تری نێو وڵات) بە زمانی ستاندارد ناسیوە. دیالێکتەکانی تری زمانی نەتەوە، چەند لە زمانی دەوڵەت جیاواز بن، لە سنووری دیالێکتدا ماونەتەوە و لە سیستەمی خوێندن و کاری دەوڵەتدا جێگایان نەکراوەتەوە. ئێمە پێشتر، لەم بارەیەوە، هەندێک نموونەمان هێنایەوە، بەڵام ڕەنگە نموونەی (کۆسۆڤۆو ئەلبانیا) هەروا (چین و تایوان) بۆ کورد گرنگ و مایەی تێڕامان بن.

کۆسۆڤۆکانی یۆگۆسلاڤیای هەلوەشاوە ئەلبانی زمانن. بەڵام دیالێکتەکەیان و نۆرمی قسەکردنیان زۆر لە زمانی ستانداردی وڵاتی ئەلبانیا جیاوازە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان، بۆ بەهێزکردن و پاراستنی یەکبوونی نەتەوەییان لەگەڵ ئەلبانیادا، ژێرانە زمانی ستانداردی ئەلبانیان، وەک زمانی ستانداردی خۆیان هەڵبژاردووە و کردوویانەتە زمانی خوێندن و حکومەتی کۆسۆڤۆ و دەزگاکانی. نموونەیەکی تر زمانی ستانداردی چینییە. لە چیندا دەیان دیالێکت هەیە و لە زمانی ستانداردی چینی جیاوازن. زۆربەی خەڵکی سەر بەو دیالێکتانە بە دەگمەن لە قسەکردندا لە یەکتری دەگەن. کەچی هەموو چینییەکان، بەوانەیشەوە لە دەرەوەی سنووری دەوڵەتی چینن، یەک زمانی ستانداردیان هەیە، کە بە (ماندەرین) ناسراوە. وڵاتی تایوان کە نیوسەدە زیاترە وەک دەوڵەتێکی سەربەخۆ، لە (چین) جیا بۆتەوە، کەچی دەوڵەتی تایوان هەمان زمانی ستانداردی چینی (ماندەرین) وەک زمانی دەوڵەت و سیستەمی خوێندن بەکار دێنێت، هەرچەندە نۆرمی زمانی قسەکردن لە تایوان، زور لە زمانی ستانداردی چینی جیاوازە [١٧].

کەواتا دەکرێت بپرسین، ئایا راستە ئێمە، لە باشووری کوردستاندا، کە هێشتا سەربەخۆ نین، کوێرانە، بەبێ لێدوانی کراوە و ئازادانە و بەبێ دیراسەکردنی زانستییانە، بە جۆرێکی هەڵە لاسایی وڵاتی نەرویج بکەینەوە؟

رەنگە پرسیاری لەمەیش گرنگتر ئەوە بێت، کە ئایا دەکرێت لەهجەیەکی زمانی کوردی، بادینانی، کە چەند ساڵێکی کەمە پێی دەخوێندرێت و دەنووسرێت و هێشتا زیاتر زمانی ئەدەب و هونەرە، بکرێتە جێگرەوە (ئەلتەرناتیڤ)ی زمانی ئەدەبیی کوردی لە باشووری کوردستاندا. ئەگەر ئەمە بۆ لەهجەی بادینانی رەوا بێت، ئەی بۆچی هەمان شت بۆ لەهجەی هەوامانی لوڕییش رەوا نەبێ؟

لەهجەی بادینانی، سەر بە گرووپی بنلەهجەکانی کرمانجییە، بەڵام لە ریشەکەی خۆی (کرمانجی) دابڕاوە و تەنیا لە ناوچەی بادینان بەکار دەهێندرێت. کوردی باکووری کودستان، نە بەو لەهجەیە دەپەیڤن، نە پێی دەنووسن، نە ئەو بەرهەمانەیش دەخوێننەوە کە بەو لەهجەیە دەنووسرێن. چونکە بادینانی بە ئەلفوبێی کوردی دەنووسرێت، نەک لاتینی-تورکی. هەروا زۆربەی رووناکبیرانی باکووری کوردستان، دیالێکتی ناوچەی جزیرەیان کردۆتە بناغەی نووسینی شێوەزمانی کرمانجی. هەندێکیشیان دیالێکتی هەکاری، کە وابزانم کوردەکانی سۆڤیەتی هەڵوەشاوە لە نووسیندا بەکاریان دەهێنا، بە گونجاوتر دەزانن. بۆیە کوردی باکوور، لەهجەی بادینانی، وەک زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کرمانجی، قبووڵ ناکەن. تەنانەت بە کەمبایەخەوە بۆ ئەو لەهجەیە دەڕوانن بۆیە لەهجەی بادینانی، جگە لە ناوچەی بادینان، نەیتوانیوە و ناشتوانێت پەل بۆ هیچ ناوچەیەکی دیکەی کرمانجیزمان بهاوێت. بەلای زۆریشەوە، وەک دوورگەیەکی لەهجەیی-زمانی، دابڕاو لە کوردیی باکوور و کوردیی خواروو، هەر لە بادیناندا، دەمێنێتەوە.

ئەمڕۆ کورد، لە ئاستی هەموو کوردستاندا، سێ شێوەزمان لە نووسیندا بەکار دەهێنێت؛ کوردیی زازایی، کوردیی خواروو و کوردیی سەروو (کە خۆیان بە کرمانجی ناوی دەبەن). بە کوردی و کرمانجی، کورد کراوەتە نەتەوەیەکی سێزمانی، نەک جووتزمانی.

زازاکانی باکووری کوردستان، کە زۆرینەیان خۆیان بە کورد دەزانن، لەهجەی زازا لە نووسیندا بەکار دەهێنن.

کوردی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، دەیان ساڵە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوویان هەیە. ئەو زمانە ئەدەبییە، لە گرووپی بنلەهجەکانی کوردیی ناوەڕاست-خواروو پێک هاتووە، کە بریتین لە بنلەهجەی سلیمانی، سنە، سۆران، موکریان و گەرمیان. هەر یەک لەو ناوچانە، جگە لە گەرمیان، پێشتر پایتەخت، یان ناوچەی یەکێک لەمیرنشینەکانی بابان، ئەردەلان، سوران و موکریان بوون.

بەڵام شێوەزمانی کرمانجی، کە سەدەیەکە دەوڵەتی تورک، لە باکووری کوردستاندا، هەوڵی کوشتنی دەدات، ئێستا بەرەو زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دەچێت.

ئەو نووسەر و ڕووناکبیرە بەرێزانەی بادینان و هی تر، کە شەڕی زمانی ئەدەبیی کوردی (یان خۆیان وتەنی سۆرانی) دەکەن. باشترە بیر لە داهاتووی شێوەزاری کرمانجی (کوردیی سەروو) بکەنەوە. لەگەڵ ڕووناکبیرانی باکووردا، ڕێسا و بناغەی هاوبەش بۆ یەکخستنی شێوەزمانی ئەدەبیی کرمانجی دابڕێژن، کار بۆ یەکخستنی ئەو زمانە پێشخستن و چەسپاندنی بکەن.

بەستانداردکردنی زمانی کوردی

هیچ نەتەوەیەک نییە کە زمانەکەی لە چەندان دیالیکت پێک نەهاتبێت؟ بەڵام هیچ نەتەوە و حکومەتێک، لە هیچ وڵاتێکی دنیادا، کە بەتەنگ یەکبوون و داهاتووی خۆیانەوە بوون، ڕێگەیان نەداوە و ڕێگەیش نادەن، بە ناوی دیموکراسی و مافی مرۆڤەوە، دیالێکتێک، یان چەند دیالەکتێکی، زمانەکەیان خۆیان بکەنە ئەلتەرناتیڤ (بەدیل)ی زمانی دەوڵەت و حکومەت و دەزگاکانی. ئەگەر نەتەوە مۆدێرن و خاوەن دەوڵەتەکان، بە دەوڵەتە دیموکراتەکانیشەوە، بەرگەی ئەوە نەگرن کە زمانەکەیان بکرێتە چەند زمانێک، ئایا نەتەوەیەکی خێڵەکیی ژێردەستی وەک کورد، کە هێشتا دوژمنانی نکۆڵی لە بوونی نەتەوەیی و زمانەکەی دەکەن، چۆن بەرگەی لەتکردنی زمانەکەی دەگرێت؟

گەلی باشووری کوردستان هێشتا لە نێو کەشتییەک دایە کە خۆی و سەرکردایەتییە سیاسییەکەی نازانن بەرەو کوێ (نقومبوون یان کەناری ئازادی) دەچێت. کەواتا بۆچی و لەبەرچی لەو دۆخە ناسک و تەماوییەدا شەڕی دیالێکتەکان بەرەو ڕووی ئەو گەلە و حکومەتەکەی دەکرێتەوە؟

دیاردەی فرەدیالێکتی، لە باشووری کوردستان، لەجیاتی ئەوەی شۆڤێنیزمی لەهجەیی و گیانی ناوچەپەروەری بەرهەم بهێنێت و فاکتەری لێکدابڕانی نەتەوەیی بێت، دەتوانێت لە ڕێی سیاسەتێکی ژیرانەی زمانی و کولتوورییەوە، بکرێتە سامانێکی کولتووریی گرنگ و مایەی دەوڵەمەندیی کولتووری و ڕووناکبیریی بێت.

سیاسەتی زمانی بەشێکی گرنگی سیاسەتی نێوخۆی هەر حکومەت و دەوڵەتێک پێک دێنێت. زۆر نەتەوە، دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، دەیان ساڵ هێز و تواناکانی دەوڵەت و توانا و لێهاتوویی زانایانی زمان و سامانێکی زوریان، بۆ پێکهێنانی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و بەستانداردکردنی تەرخان کردووە. ئێمە، لە باشووری کوردستاندا، زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی چەسپاومان هەیە، کە بەلای کەمەوە لە دوای شەری یەکەمی جیهانی و دامەزراندنی حکومەتی (شێخ مەحموود)ەوە، لێهاتووانە رۆڵی زمانی ستاندارد دەبینێت. ئەم زمانە لە رەوشی مێژوویی خۆیدا بەردەوام گەشەی کردووە. بە هۆی ئەو رۆڵە گرنگەی لە ژیانی نەتەوەدا بینیویەتی، ستاتوسی زمانی ستانداردی پەیدا کردووە و تەنیا پێویستی بە بریارێکی سەرکردایەتیی سیاسی، یان پەرلەمانی کوردستان هەیە تا، لە باشووری کوردستاندا، بە رەسمی بە زمانی ستانداردی کوردی بناسرێت. ناشێت لەوە زیاتر ئەم مەسەلەیە، بە ناوی دروستکردنی زمانێکی ستاندارد بۆ هەموو کورد، دوابخرێت.

دروستکردنی زمانێکی ستاندارد بۆ هەموو کورد (بە تێکەڵکردنی کوردیی خواروو- ناوەڕاست لەگەڵ کوردیی سەروو- بادینی) کارێکی سەخت و تەنانەت مەحالیشە، چونکە ئەم دوو شێوە زمانە، لە رووی رستەبەندی و رێزمانەوە جیاوازیی زوریان هەیە، بۆیە ناکرێت لە هەردووکیان زمانێکی نوێ[*] پێکبهێنرێت. ئەو هەولانەی کە تا ئێستا لەو بارەیەوە دراون و لەسەر منداڵانی بەدبەختی کوردستان تاقی کراونەتەوە، تێکەڵکردنێکی میکانیکییانە و کاریکاتێرییانەن. ئەوانەی تۆزێک ئاگاداری زانستی زمان و تایبەتمەندیی زمانی کوردی و مێژووی پێکهاتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و زمانی ستانداردی گەلان بن، دەزانن ئەمە کارێکی نەزانانە و نەفامانەیە و هیچ بنەمایەکی زانستیی زمانیی نییە و بێ ئەنجامە. چونکە زمانی ستاندارد بە مەیل

و ئارەزووی چەند کەسیک و بە بڕیاری سیاسی دروست ناکریت. بڕیاری سیاسی دەتوانیت زمانیکی ئەدەبی، کە بە جوریکی سروشتی لە رەوشی پیشکەوتنی میژوویی نەتەوەدا پیک هاتووە و توانا و لیهاتووی خوی دەرخستووە، بە زمانی ستاندارد بناسینیت و بیسەپینیت.

پەرلەمان و حکومەتی هەریمی کوردستان، نوینەرایەتی گەل و هەریمی کوردستان دەکەن. نەک هەموو گەلی کوردستان. سیاسەتی خویشیان بە پیی ئەو بنەمایە دارشتووە. ئایا پەرلەمان و حکومەتی هەریم، مافی ئەوەیان هەیە، لە ئاستی سیاسەتی زمانیدا، کە بەشیکە لە سیاسەتی نیوخو، لەجیاتی هەموو کورد، بڕیار بدەن و زمانیکی ئەدەبی یەکگرتووی نوی بو تیکرای نەتەوە دابتاشن؟ پەرلەمان و حکومەتی هەریمی کوردستان، ناتوانن لە تاقیگە و کارخانەدا، زمانیکی ئەدەبی نوی دروست بکەن. خو ئەگەر گریمان، لە تواناشیاندا بیت ئەم کارە بکەن، کە وا نییە، هیشتا ناتوانن بە سەر هەموو کورددا بیسەپینن. چونکە سەپاندنی زمانیکی ستاندارد، لە هەموو کوردستاندا، پیویستی بە دەسەلاتیکی سیاسی، هەیە کە هەموو کوردستان بگریتەوە. هەر کاتیک گەلی باکووری کوردستان و زمانەکەی ئازاد بوون، تەنیا ئەوان خویان دەتوانن بڕیار بدەن کە ئەو شیوەزمانە ئەدەبییەی کرمانجی، کە پشت بە دیالیکتی جزیرە دەبەستیت، بەرەو خەملاندن دەچیت، دەکەنە زمانی ستاندارد، یان دیالیکتی هەرکاری، کە میژوویەکی دیرینتری هەیە و لە نووسینیشدا بەکار دەهینندریت..تاد). یاخود زورینە زمانی تورکی وەک زمانی هاوبەش هەلدەبژیرن. ئەی چی لە دیالیکتی زازا دەکریت؟ کە زیاتر لە چوار ملیون کوردی باکوور پیی دەدوین و لە ئەورووپا و باکووری کوردستان پیی دەنووسریت. جیاوازیی ئەم دیالیکتە لەگەل

دیالیکتەکانی کرمانجیی سەروودا زور لە جیاوازیی نێوان بادینانی و کوردیی ناوەڕاست و خواروو زیاترە.

لە بەر ئەم هوکارانە و زوری تر، ناکرێت مەسەلەی دروستکردنی زمانیکی ستاندارد بو هەموو کورد، سیاسەتی زمانیی حکومەتی هەریم پەک بخات. بە رای من کاتی ئەوە هاتووە کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، بە بڕیاریکی سیاسی، وەک زمانی ستانداردی کوردی، لە باشووری کوردستاندا، بناسریت. یاسا و دەزگایەکی تایبەتی زمان بو پاراستن و پیشخستنی دابندریت. چونکە ئەم زمانە، وەک پیشتر وتمان، بە کردەوە و بە جوریکی سروشتی، لە نووسین و خویندن و سیاسەت و پەرلەمان و حکومەتی هەرێمدا رولی زمانی ستاندارد دەبینیت و پەرلەمان و سەروکایەتیی هەرێم و حکومەت هەرئەو زمانە ئەدەبییە بەکار دەهینن و وتاری رەسمی دەدەن. لە هەمان کاتدا دەزگای زمانی کوردی (ئەگەر دروست بکریت) و ئەکادیمیای کوردی، دەتوانن بە هاوکاریی شارەزایان و زانایانی زمانی کوردی، پلانی دریژخایەن و ستراتیجی، بو زمانی کوردی و رەوشی گەشەکردنی دابنین، کونفرانس و سیمیناری تایبەت ریک بخەن، تویژینەوەی زانستییانە بۆ نزیککردنەوەی هەردوو شیوەزمانی کوردیی باشوور و ناوەڕاست و کوردیی باکوور ئامادە بکەن، تاکوو خەلکی کورد، بە هەر شیوەزمان و دیالیکتیک بدوێن، ئاسانتر لە یەکتر بگەن و پەیوەندیی کولتووری و زمانییان بەهێز ببیت. هەروا حکومەتی هەریمی کوردستان دەتوانیت یارمەتی گەلی باکووری کوردستان بدات، تا زمان و کولتوورەکەیان لە کوژران و نەمان بپاریزن و گەشەیان پی بدەن.

دواجار گرنگە دووپاتی بکەینەوە کە زمانی ستاندارد دیالیکتەکان لەناو نابات. بە پیچەوانەوە دیالیکتەکان، لە سایەی بوون و

گەشەکردنی زمانی ستانداردا و لە ریگای سیاسەتیکی ژیرانەی زمانییەوە دەتوانن پاریزراو بن و زەمینەی مانەوە و گەشەکردنیان بو دەستەبەر بکریت. هەر دیالیکتیکیش، لە ریی ئەو تیکست و بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەی پیی بەرهەم دەهیندریت، دەتوانیت گەشە بە خوی بدات و ئازادانە توانای خوی پیشان بدات، جیگای خوی لە کومەلدا بکاتەوە، بی ئەوەی شەری زمانی ستاندارد بکات، یان بەهیزبوونی خوی لە لاوازکردنی زمانی ستانداردا ببینی

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

1 - Benedict Anderson, Den föreställda gemenskapen, Översättning: Sven-Erık Torhell, Daıdelos, Göteborg 1993, s.78

2 - Karl Popper, Det Öppna samhället och dess fiender, , Del 2, Översättning av Bo Ekström, Akademilitteratur, Stockholm 1981, s.58

3 - Öyvind Österud, vad är natıonalısm, Stockholm 1997, s.30

4 - Tore Jonson, Språket och hıstorıan, Norstedts, Falun 1997, s.152

5 - Öyvind Österud, s.34

6 - Michael Norberg, Asıens historia från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm 1971, s.108-109

٧ م. ئە. حەسرەتیان، یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نویدا، وەرگێرانی لە رووسییەوە د. دلێر ئەحمەد، بڵاوکراوەی مەلبەندی کوردۆلوجی لە هەریمی کوردستان ٢٠٠٧ لا. ٢١

8 - Jasenka Trakt, Språk och statbildning, multietniska, Nr 24-25, aug.1999,s.3

9 - Ingmar Söhrman, Språk, nationer och andra farligheter, ARENA, 1997, s.27

10 - Tore Jonson, Språket och historian, s.20

١١- پێشتر لە کتێبی (ئیمپراتوریای لم)و (کولتوور و ناسیۆنالیزم)دا فراوانتر باسی ئەم مەسەلەیە کراووە. هەروا بۆ زیاتر بڕوانە: د. عیزەدین مستەفا رەسوول، زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا (١٩٧٠)

١٢ ناونانی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی بە سۆرانی پەیوەندیی بە میرنشینی سورانەوە نییە، چونکو وئەم زمانە ئەدەبییە (وەک زمانی نووسین) سەرەتا لە ناوچەی سلیمانی و لە سایەی میرنشینی باباندا دەرکەوت. دواتر بە ناوچەو هەریمەکانی (گەرمیان، سوران، هەورامان، موکریان و سنە)دا بڵاو بووە. بە پێی ئاگاداری نووسەری ئەم باسە، وشە، یان زاراوەی سورانی، کە بە سەر زمانی کوردیی خواروو و خەڵکەکەیدا براوە، سەرەتا لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی رابردوودا و لە کاتی شەڕی نیوخۆدا، لە زاری بادینانییەکانەوە، کەوتە سەر زمانی خەڵک. ناوچەی سوران، کە خەڵکەکەی بە شیوەزمانی کوردی خواروو دەدوێن، سنووری لەگەڵ بادینانە. بویە وشەی سۆرانی، لای هەندیک خوێندەوار و نەخوێندەواری بادینان، وەک پێناسەیەک بۆ ئەو کوردانە بەکار هاتووە، کە بە دیالیکتی بادینانی نادوێن. بە کورتی وشەی (سورانی) وەک پێناسەی کۆمەڵە

خەڵکێک لە بەرامبەری پێناسەی بادینانیدا دروست کراوە. چونکوو ئەوانەی بە زمانی ئەدەبیی کوردیی خواروو دەدوێن، نە خۆیان بە سۆرانی دادەنێن و نە شێوە زمانەکەیان بە سۆرانی ناو دەبەن ئەوان تەنیا خۆیان بە کورد و زمانەکەیان بە کوردی دەزانن خەڵکی بیانیش (عەرەب ئەورووپایی و ئەمریکایی) ئەوان بە کورد دەزانن. بەڵام کوردی باکووری کوردستان، بە گشتی خۆیان بە کرمانج و زمانەکەیان بە کرمانجی ناو دەبەن. کەچی کوردی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان ئەوان بە کورد و زمانەکەشیان بە کوردی دەزانن وشەی (سورانی) دواتر، لە گەڵ بەردەوامبوونی شەڕی نێوخودا، مانایەکی نیگەتیڤی وەرگرت. بۆیە ناوبردنی زمانی ئەدەبیی کوردی و ئەو خەڵکەی پێی دەدوێن و دەنووسن بە سورانی، بە مەبەست یان بێ مەبەست بێت، تەنیا هەڵە نییە، بەڵکو تەوهین و سوکایەتیکردنیشە.

١٣ د.ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی ئەدەبی، بەشی سێیەم، ئاسو، ژمارە ٤٥١،رۆژی٦ ٦ ٢٠٠٧

١٤ ئەم قسەیەم لە بەڕێز د.مەحموود عوسمان، ئەندامی پێشووی مەکتەبی سیاسیی پارتی بیستووە.

١٥- لەم بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

-Johanna Barodal & Nils Jörgensen, Nordiska Våra Språk förr och Lund, 1997

Ingmar Söhrman, Språk, nationer och andra farligheter, - ARENA, 1997, s.27

- Tore Jonson, Språket och historian, Norstedts, Falun 1997

16 Hug Ryden, Dick Widing, Språk orientering, Sverige, s. 56

Ingmar Söhrman, Språk, nationer och andra farligheter,s.28 17-

* هەندێک بۆ گاڵتە، ئەم شێوەزمانە! بە سورمانجی (سۆرانی- کرمانجی) ناو دەبەن.

بەشی دووەم

یەک زمان و یەک ئەلفوبێ

ئەلفوبێی کوردی

هەر زمانێک کە لە زمانی ئاخاوتنەوە دەگۆڕدرێت بۆ زمانی نووسین، سیستمی نووسینی خۆی و ئەلفوبێی تایبەتی خۆی هەڵدەبژێرێت، یان دادەهێنێت. کاتێک زمانانی گەلانی ئەورووپای رۆژئاوا، بوونە زمانی نووسین، ئەلفوبێی لاتینی بەکار هێنرا. چونکە ئەو سەردەمە و پێشتریش زمانی لاتینی، زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و زمانی ستانداردی ئەو وڵاتانە بوو. ئەم زمانە و ئەلفوبێیەکەی لە کڵێسا و خوێندنگاکانی سەر بە کڵێسادا، کە ناوەندی بڵاوکردنەوەی خوێندەواریی بوون، دەخوێندران. زمان و ئەلفوبێیەکی دیکە نەبوون، کە لە سیستمی خوێندندا مونافەسەی لاتینی بکەن. کاتێک زمانی نەتەوەیی ئەو وڵاتانە، وەک زمانی نووسین و خوێندن و دەوڵەت دەرکەوتن و گەشەیان کرد، جێگای زمانی لاتینییان گرتەوە. ئەوەی لە زمانی لاتینی بو ئەو نەتەوانە مایەوە، ئەلفوبێیەکەی و بە هەزاران وشە و زاراوەی گرنگی فیکری، فەلسەفی، ئەدەبی و زانستی بوون. بەڵام ئەلفوبێی لاتینی، لە هەر وڵاتێکدا، تایبەتمەندیی خۆی وەرگرت و بە پێی سیستمی دەنگ (فۆنێتیک) و سیستمی نووسین بە زمانی ئەو نەتەوانە هەموار کرا. لە ئەلفوبێی هەموارکراوی لاتینییەوە، ئەلفوبێی (ئینگلیزی، فرانسی، ئەڵمانی، سوێدی، دانمارکی...تاد) پەیدا بوون. زۆربەی گەلانی سلاڤی ئەلفوبێی کیریلی (سیریلی)یان بەکار هێنا، کەچی ژاپۆنییەکان، کە زمانەکەیان گۆڕدرا بە زمانی نووسین، بە کارتێکردنی زمان و کولتووری چینی، هەیرۆگلیفی چینییان هەڵبژارد.

زمانی کوردی، له کۆتایی سەدەی شانزەیەمدا، له زمانی ئاخاوتنەوە گۆڕدرا به زمانی نووسین. ئەم گۆڕانکارییه سەرەتای دەرکەوتنی هەستی خۆناسینی کولتووری و ئیتنیکی لای رووناکبیرانی ئەو کاتەی کورد پیشان دەدات. ئەوان ویستیان له ڕێی نووسین به زمانی کوردی و تایبەتمەندیی زمانەکەیانەوە، خۆیان له عەرەب و فارس و تورک جیا بکەنەوە. (ئەحمەدی خانی) له مەم و زیندا، باس دەکات که بۆچی شاکارەکەی خۆی به کوردی، نەک عەرەبی، یان فارسی، که زمانی باوی ئەو سەردەمه بوون، نووسیوە:

دا خەلق نەبێژن کو ئەکراد
بێ مەعریفەتن ، بێ ئەسڵ و بونیاد
ئەنواعی میلەل خودان کتێبن
کرمانج تەنێ دبێ حسێبن
هەم ئەهلی نەزەر نەبێن کو کرمانج
عیشقێ نەکرن ژ بۆ خۆ ئامانج[1].

هەڵبژاردنی ئەلفوبێی عەرەبی-فارسی (که به ئەسل ئارامییه) به جۆرێکی سروشتی لەگەڵ پەیدابوونی نووسینی کوردی و زمانی ئەدەبیی کوردیدا پەیدا بوو، چونکه ئەو کاته خوێندن و خوێندەواری، له کوردستاندا، به زمانی عەرەبی و فارسی بوون. ئەم ئەلفوبێیه، دواتر له نووسینی کوردیدا (به هەمان شێوەی ئەلفوبێی لاتینی، لای گەلانی ڕۆژئاوای ئەورووپا) هەموار کرا. کۆمەڵه تیپێکی نوێی بۆ زیاد کرا و کۆمەڵێکی دیکەی لێ لابرا و به تەواوی لەگەڵ سروشت و تایبەتمەندیی زمانی کوردیدا گونجێندرا. له نێو ئەو گەلانەی که ئەم جۆره ئەلفوبێیه بەکار دەهێنن، کورد، له ڕێنووسەکەیدا، توانیویەتی له هەموویان باشتر ئەلفوبێیەکه لەگەڵ سروشت و تایبەتمەندیی زمانەکەیدا بگونجێنێت و هەمواری بکات. دەنگه تایبەتەکانی زمانی کوردی (ئە،پ، چ،ڕ، ژ، ڤ، گ، ڵ، ۆ، ێ) تیپی سەربەخۆیان بۆ

داندراون. کەچی هەندێک لەم دەنگانە، کە لە هەندێک وشە و ناوی بیانیدا دووبارە دەبنەوە، هێشتا لە نووسینی عەرەبی و فارسی و دەریدا جێگایان نەکراوەتەوە.

لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەمەوە دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی، لە جیاتی سەر و بۆر و ژێر (فەتحە و زەممە و کەسرە)ی عەرەبی، وێنەی تایبەتیان بۆ داندراون. ئەمەیش تایبەتمەندیی زمان و رێنووسی کوردی و دینامیزمی پێشکەوتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی دەر دەخات. وشەی کوردی چۆن دەگوترێت ئاوەهایش دەنووسرێت. کەچی هێشتا زۆربەی ئەو زمانانەی تر، عەرەبی و فارسی و دەری ، کە بە هەمان ئەلفوبێ دەنووسرێن، لە خوێندنەوەدا گرفتی جیدی بۆ خوێنەر، بە تایبەتی بۆ خوێندکاری سەرەتایی و کەسانی بیانی، کە ئەو زمانانە فێردەبن، دروست دەکەن. چونکە لە نووسینی ئەو زمانانەدا زۆربەی دەنگە بزوێنەکان (ڤاوڵەکان) بە تیپی تایبەت نانووسرێن. ئەمەیش جیاوازییەکی گەورەی لە نێوان شێوەی نووسینی وشە و وتنیدا دروست کردووە. ئەگەر مرۆڤ مانای وشەکە نەزانێت، زۆر زەحمەتە بە دروستی وشەکە، وەک خۆی، بخوێنێتەوە، چ جای ئەوەی لێی تێ بگات. کەچی لە نووسینی کوردیدا ئەم جۆرە گرفتانە نین، ئەمەیش لە لایەکەوە گونجان و هارمۆنیای نێوان زمانی کوردی و ئەلفوبێیەکەی پێشان دەدات، بەو پێیەی ئەلفوبێی کوردی لایەنێکی گرنگی زمان و پێناسە (ئایدێنتیتی)ی کولتوورییمان پێک دێنێت. لە لایەکی دیکەوە توانای گۆڕان و پێشکەوتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی دەر دەخات. بۆیە مرۆڤ دەتوانێت، بە بێ هیچ سلکردنەوەیەک، باسی ئەلفوبێی کوردی بکات و ئەم ئەلفوبێیەی لە نووسینی کوردیدا بەکار دێت بە ئەلفوبێی کوردی ناو ببات، هەر بەو جۆرەی ئەڵمانێک و سوێدییەک و فرەنسییەک ..تاد باسی ئەلفوبێی زمانەکەیان دەکەن.

(ئەلفوبێی کوردی هەر ئەوە نییە کە جوانە، یان بۆ نووسینی دەنگەکان لەبار ترە، بەڵکە ئەوەیشە کە دوای سەدان ساڵ بەکارهێنانی بۆتە گەنجینەی پاراستنی ئاوەز و بیر و هۆش و فەرهەنگ و شارستانەتیی کورد. هەر وەک ئەو داوە زێڕینەیشە کە فەرهەنگی کورد و فەرهەنگی بەشی هەرە زۆری گەلانی رۆژهەڵات پێکەوە گرێ دەدات و لە مەودایەکی مێژوویی و فیکری و شارستانەتیدا دەیانکاتە یەکەیەکی مەعنەوی و سیاسی. هەر بڕیار و هەر گۆڕانێک کە بیەوەی ئەلفوبێی لاتینی بەسەر زمانی کوردیدا بسەپێنێ دوژمنایەتیکردنی ئاشکرای یەکێتیی کورد و فەرهەنگ و زمانەکەیەتی)[٢].

کەواتا بۆچی هەندێک رووناکبیری کوردی باکوور، کە دەوڵەتی تورک زمان و ئەلفوبێی کوردیی لێ یاساخ کردوون، هێندە ئەلفوبێی لاتینی-تورکییان لەلا پیرۆزە کە داوا دەکەن ئەلفوبێی کوردی، بە ئەلفوبێی لاتینی-تورکی بگۆڕدرێت؟ ئەوان کە ناتوانن تاکە رستەیەک بە ئەلفوبێ کوردی بخوێننەوە و لەو سامانە کولتوورییە بێ ئاگان، کە چوارسەد ساڵە بەو ئەلفۆبێیە نووسراوە، چۆن و بە چ مافێک دەتوانن داوا بکەن کە کوردی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان هێندە بە ئاسانی، دەستبەرداری ئەلفوبێکەی خۆیان و سامانە کولتووری و رووناکبیرییەکەیان ببن و بە چاولێکەری لە دەوڵەتی رەگەزپەرستی تورک، ئەلفوبێی خۆیان بگۆڕن؟ ئەوان بە زەبری تیروری دەوڵەت دەستبەرداری ئەلفوبێی کوردی کراون و تا ئیمڕۆ ناتوانن لە دەسەڵات و کاریگەریی کولتووری کەمالیزم و عاقیبەتەکانی رزگار بن، کەچی دەیانەوێت کوردی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان ئارەزوومەندانە، ویستی کەمالیستەکان جێبەجێ بکەن و واز لە ئەلفوبێی خۆیان بهێنن، کە بوتە بەشێکی بنەڕەتیی ژیانی کولتووری

و ڕووناکبیری و خوێندەواریی کورد. سەیرە کەسێک ماڵی سووتێندرا بێت و سامانە کولتووری و ڕۆحییەکەی وێران کرابێت، لە جیاتی ئەوەی بێت داوای کۆمەک بکات تا ماڵ و سامانەکەی بنیات بنێتەوە، کەچی داوا لە خەڵکی تر دەکات بە دەستی خۆیان، ئاگر بەربدەنە ماڵەکەیان و سامانی کولتووری و ڕۆحیی خۆیان وێران بکەن، تا ئەمانیش وەک ئەویان بەسەر بێت!! ئەگەر ئەمە نەفامی و نەزانی نەبێت ئەوا بە دڵنیاییەوە بیرکردنەوەیەکی کەمالیستانەیە، چونکە کەمالیزم، لە ماوەی دەیان ساڵی پرۆپاگەندەکردنی چەواشەکارانە، توانیویەتی ئەلفوبێی لاتینی- تورکی لای تورک و کوردی باکوور، وەک یەک، پیرۆز بکات و ئەو وەهمەیان لەلا دروست بکات،کە ئەوان بە گۆڕینی ئەلفوبێی زمانەکەیان بە ئەورووپایی بوون!

ئەلفوبێی لاتینی- تورکی

ئەلفوبێی لاتینی-تورکی، وەک پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، پرۆژەی ناسیۆنالیزمی تورک بوو. لە ساڵی ١٩٢٤دا کاتێک دەولەتی ناسیۆنالی تورک دامەزرێندرا، ئەو ئەلفوبێیە بە سەر گەلانی تورکیادا سەپێندرا. دواتر، هەمان ئەلفوبێ، یەکەم جار لە نووسینی کرمانجیدا، لە ڕێی گۆڤاری هاوارەوە (١٩٣٢-١٩٤٣) دەرکەوت، کە جەلادەت بەدرخان لە ئێکسیل (سوریا) دەری دەکرد[٣].

بە ستانداردکردنی ئەو ئەلفوبێیە لە تورکیادا، بەرهەمێکی تری ئایدیۆلۆجیای کەمالیزمە. دەولەتی کەمالیستی تورکیا، بە هوی خۆبەکەمگری لە بەرامبەر ئەورووپا و ئیدیعای ئەورووپاییبوونی تورک و بە مەبەستی بەتورککردنی گەلانی نێو تورکیا و کوشتنی زمانەکانیان، ئەو ئەلفوبێیەی لە تورکیادا سەپاند. لەگەڵ ئەلفوبێیەکەدا دیالێکتی تورکیی ئەستەمبوولی کرایە زمانی ستانداردی تورکی، سەرەڕۆیانە و بە زۆر بەسەر گەلانی تورکیادا سەپێندرا. بەم کارە، دەوڵەتی تورکیا، هەموو نەتەوەکانی نێو تورکیای لە ڕیشەی کولتووری و ئەدەبی و ڕابردووی مێژوویی خویان دابڕی و بەو کولتوور و ڕابردووە مێژووییە ناموی کردن. ئەمەیش بەشێک بوو لە ئامانجەکانی کەمالیزم، کە دەیەویست گەلانی کورد، عەرەب، لاز، چەرکەس و گورجی..تاد، بە تورک بکات و نەتەوەیەکی نوێی تورک، لە نێو سنووری تورکیادا، دروست بکات.

دوای سەپاندنی ئەو ئەلفوبێیە و زمانی تورکی، وەک تاکە زمانی ڕەسمیی دەوڵەت، پرۆسێسی بە تورککردنی ئەو گەلانە و کوشتنی زمان و کولتوورەکەیان دەستی پێکرد. ئەم کارەیش بە هێزی دەستوور و قانوون و لە ڕێی زەبروزەنگ و تیرۆری دەولەتەوە جێ بەجێ کرا.

لە نیسانی ساڵی ١٩٢٤دا ئەنجومەنی بەرزی نیشتمانیی تورک، یەکەمین دەستووری تورکیای پەسند کرد. لە مادەی هەشتاوهەشتەمی دەستوورەکەدا هاتووە (هەموو دانیشتوانی تورکیا بەبێ جیاوازیی ئاینی و نەژاد، گشتیان تورکن.[٤] بە پێی مادەی دووەمی ئەم دەستوورە، وەک پێشتر ئاماژەی پێ کرا، زمانی تورکی بە تاکە زمانی ڕەسمی و دانپێدانراوی تورکیا داندرا. هەروا کاتێک کورد لە ڕووی سیاسەتی کوشتنی زمانەکەی و تواندنەوەی نەتەوەییدا ڕابوو، دەولەتی تورک، لە ڕێی کوشتاری بە کۆمەڵی کوردەوە، کوشتنی زمان و کولتووری کورد (کولتوورسایدە)ی گۆڕی بە جینوسایدی کورد. ئەم سیاسەتەی دەوڵەتی تورک، بەرهەمی ئایدیۆلۆجیایەکی ڕەگەزپەرستانە بوو، بەڵام بە مۆدیلی تورکی. چونکە تورک ڕەگەزپەرستیی لە دیاردەیەکی بایۆلوجییەوە گۆڕی بە دیاردەیەکی زمانی و کولتووری.

ڕەگەزپەرستی لە ئەوروپادا، لە ئەنجامی پەیدابوونی کولونیالیزم، وەک دیاردەیەکی بایولۆجی دەرکەوت. ئایدیۆلۆجیای ڕەگەزپەرستی (ڕاسیزم) ڕەگەزی سپی-ئەوروپایی بە بەرز و زیرەک و داهێنەر ویناکرد و ڕەگەزەکانی تریشی بە دواکەوتوو، بیدایی (پریمیتیڤ) و گەمژە دانان. پروسێسی کۆلۆنیالکردنی وڵاتان و ژێردەستکردنی ئەو گەلانەیش، ناوی بەشارستانکردن و پێشخستنی ئەو خەڵکە (پریمیتیڤ و وەحشییانە)ی لێ نرا.

دەوڵەتی تورک ئەو فورمەی رەگەزپەرستی بایۆلوجی گۆڕی بە رەگەزپەرستیی زمانی (لینگڤیسیزم) . ئەوەی تورک نەبوو و زمانەکەی تورکی نەبوو بە دواکەوتوو، گوندی، تورکی شاخی، بیدایی و وەحشی وینا کرا. بو ئەوەی ئەو (وەحشی و دواکەوتووانە) بە شارستان بکرین و پیش بخرین، دەبوو فیری زمانی تورکی بکرین و شەرمیان بە زمانەکەی خۆیان بیت و فەرامۆشی بکەن. هەموو دەزگاکانی دەوڵەت بۆ گەیاندن و سەرخستنی ئەم سیاسەتە رەگەزپەرستییەی دەوڵەتی تورک، بەگەڕ خران. ئاشکرایە سیستمی پەروەردە و قوتابخانەکان، باشترین جیگابوون بۆ پەیرەوکردنی ئەو سیاسەتە و شوشتنەوەی میشکی منداڵانی کورد. بەڵام لە زور ناوچەی باکووری کوردستاندا لە جیاتی ئەوەی ماموستاکان بچنە گوند و شاروچکە دوور و دواکەوتووەکانی کوردستان، دەوڵەت قوتابیانی لە کەس و کاریان دوور دەخستەوە و دەیبردن بولای ماموستا تورکەکان و لە خویندنگەی تایبەتدا، کە بە چەندان مانگ چاویان بە دایک و باوکیان نەدەکەوت، وەک دەستبەسەر دەژیان، لەوێ بە تورک دەکران. نووسەری کوچکردووی کورد، مەحموود باکسی، لە کتیبیکدا کە ساڵی ۱۹۷۹ بە زمانی سویدی بڵاو کراوەتەوە، بەم جۆرە باسی ژیانی خۆی لە قوتابخانەیەکی تورکیادا دەکات:

(ساڵی ۱۹٦۲ من تەمەنم حەوت ساڵان بوو کاتیک لەگەڵ خوشکم، کە ساڵیک لەمن گەورەتر بوو، دەستمان بە خویندن کرد. ئەو کاتە ئیمە یەک وشەی تورکیمان نەدەزانی. بۆیە لە ساڵانی سەرەتادا هەستمان دەکرد کە بەتەواوی لاڵین. هەروا بومان نەبوو، لە کاتی پشوودا، بە کوردی قسە لەگەڵ یەکتر بکەین. دەبوو بیدەنگانە پیکەوە بە بەرد و شتی لەو جورە یاری بکەین. ماموستاکان بە بەردەوام، لە حەوشەی قوتابخانە، چاودیرییان دەکردین. هەر کەسیک

به کوردی دەپەیڤی سزا دەدرا: مامۆستاکان بە راستە لە سەرپەنچە و سەرمانیان دەدا. ئەو لیدانە ئازاریکی یەکجار زۆری هەبوو. لەبەر ئەوە ئیمە بەردەوام لە قوتابخانە دەترساین و نەمان دەویست بچینە قوتابخانە)[٥].

ئەو خویندکارانە بە دریژایی سال و سالان، لە خویندنگا تایبەتەکاندا، لە کەسوکاریان دادەبران و بەتورک دەکران. دواتر ئەوان کەسوکاری خویان نە دەناسییەوە. (مندالەکان بویان نەبوو لە قوتابخانەدا بە کوردی قسە بکەن. ئەوان فیر دەکران کە کورد چەپەل و بیدایین (پریمیتیڤن). کاتیکیش مندالەکان بە سەردان، بۆ گوندەکانیان دەچوونەوە، بە دایک و باوکیان دەوت کە ئەوان تورکن، دایک و باوکیکی پریمیتیڤی کوردیان ناویت، بەلکو دەیانەویت کە دایک و باوکیان بە تورکی قسان بکەن و خویان بە شارستانی بکەن)[٦].

بەو شیوە رەگەزپەرستانە و لە سەخترین دۆخی سیاسی و کولتووریدا، زمانی تورکی و ئەلفوبیی لاتینی بەسەر گەلی باکووری کوردستاندا، سەپیندران. زمانی کوردی، کە لە تورکیا یاساخ کرابوو، تەنیا لە تاراوگە (ئیکسیل) و بە دوور لە گەلی باکووری کوردستان، دەرفەتی بەردەوامبوونی بو مابۆوە. بەدرخانییەکان لە سوریا خەباتی رووناکبیری و سیاسیی خویان، لە دژی دەولەتی توکیا دریژە پی دا. ئەوان، بەلای زورەوە، ناچار بوون کە بلاوکراوەکانیان بە ئەلفوبیی لاتینی-تورکی بنووسن، چونکە لەو ماوەیەدا نەوەیەکی نویی خویندەواران لە باکووری کوردستاندا دەرکەوتبوون، کە تەنیا بەم ئەلفوبییە دەیان توانی بخویننەوە. بە رای من لەبەر ئەم هۆکارە پراگماتییە بوو، نەک هوکاری زمانی، کە هیژا (کامەران بەدرخان) و هاوریکانی لە مەنفادا کەوتنە بەکارهینانی ئەم ئەلفوبییە نوییە. چونکە پیشتر لە سەدەی شازدەیەمەوە تا دامەزراندنی دەولەتی کەمالیستیی

توركیا، لە ئەدەبییات و نووسینی کوردی و بڵاوکراوە و گۆڤارەکانی باکوور و باشووری کوردستان (لەوانە رۆژنامەی کوردستان، گۆڤاری هیڤی کورد، پەیام، رۆژی کورد..تاد) تەنیا ئەو ئەلفوبێیە کوردییە بەکار هێندراوە. پێشتریش (مەلای جزیری، خانی، فەقێ تەیران، عەبدولرەزاق بەدرخان) لە باکووری کوردستان، (مەولەوی، نالی، وەفایی، حاجی قادری کۆیی، شێخ رەزای تاڵەبانی و مەحوی..تاد) لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان، هەر بەو ئەلفوبێ کوردییە نووسیویانە.

ئەلفوبێی لاتینی-تورکی بە جۆرێکی سروشتی نەهاتە ناو نووسینی کوردییەوە، لە رەوشێکی ئاسایی مێژووییدا تێکەڵاوی کولتوور و بیر و هۆشی کورد نەبوو، بەڵکو لە گەرمەی کۆلۆنیالکردنی باکووری کوردستان و هەوڵی کوشتنی زمانی کوردی و بە ئامانجی نامۆکردنی کورد، لە رابردووی مێژوویی و کولتووری و ئەدەبیی خۆی، بەسەر کوردی باکووری کوردستاندا سەپێندرا. واتا ئەو ئەلفوبێیە لە دەرەوەی ویست و ئیرادەی کوردەوە هات. بۆیە وەک هەر دیاردەیەکی کولتووری، کە لە دەرەوەرا و بە پاڵپشتی دەسەڵاتێک بێتە وڵاتێکی تر، هیچ بایەخێک بە تایبەتمەندیی کولتووریی وڵاتەکە نادات. لە جیاتیان دەیەوێت خۆی و بایەخ و تایبەتمەندیی خۆی بسەپێنێت.

ئەلفوبێی لاتینی، لە بنەڕەتدا لەگەڵ دەنگەکانی زمانی تورکیدا هەموار کراون و وێنەی تایبەتی دەنگەکانی زمانی تورکییان بۆ داندراوە و سەرەنجام بوونەتە ئەلفوبێی تورکی، یان لاتینی هەموارکراوی تورکی. زمانی کوردی و گەرووی مرۆڤی کوردی باکوور ناچار کراون لەگەڵ ئەم ئەلفوبێیە تورکییەدا بگونجێندرێن. بۆیە ئەلفوبێی لاتینی تورکی بۆ کورد سیمبوول و هاوواتای

(سینۆنیم)ی کوشتنی زمان و کولتووری کوردییە.

بەکارهێنانی ئەلفوبێ لە نووسیندا، بە هەر زمانێک و بە هەر ئەلفوبێیەک بوو بێت، بە جۆرێکی سروشتی، لەگەڵ گۆڕانی زمان، لە پەیڤینەوە بۆ نووسین، دەردەکەوێت. بۆیە ئەلفوبێیەکە لەگەڵ سروشت و تایبەتمەندیی دەنگەکانی زمانەکەدا دەگونجێندرێت. کەچی بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی- تورکی، لە باکووری کوردستاندا، پێچەوانەی ئەم ڕێسا سروشتییەیە، چونکە زمانی کوردی و گەرووی مرۆڤی کوردی باکووری کوردستان، بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەلفوبێیەکەدا بگونجێندرێن، بە تەواوی گۆڕێندراون و شێوێندراون و وەک گەرووی تورکیان لێ هاتووە.

لە زمانی کوردیدا کۆمەڵە دەنگێک هەن کە ئەمڕۆ لە کوردیی سەروو (کرمانجی)دا، بە هۆی بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی- تورکییەوە، کوژراون، یان شێوێندراون، بەو بیانووەی کە گوایە ئەو دەنگانە عەرەبین! وەکوو (ح، ع، غ، ق، ڵ، ڕ). کاتێک مرۆڤ، لە زاری کوردی باکوورەوە، گوێی لەو وشە کوردیانە دەبێت کە ئەو دەنگانەیان تێدایە (کە بە هەزارانن) پێکەنینی دێت، چونکە بە جۆرێک دەگوترێن وەک ئەوەی لە زاری کەسێکی بیانییەوە، کە تازە فێری کوردی بووبێت، بێنە دەر. ڕاستە هەندێک لەو دەنگانە لە بنەڕەتدا کوردی نەبوون، بەڵام بە هۆی تێکەڵیی کولتووریی کورد لەگەڵ عەرەب و فارسدا، هەروا لەڕێی خواستنی هەزاران وشەی ئەو دوو زمانە، کە ئەوجۆرە دەنگانەیان تێدایە، ئەو دەنگانە لەگەڵ زمانی کوردیدا گونجێندراون و بوونەتە کوردی. بەمەیش زمانی کوردی دەوڵەمەندتر بووە، نەک بە پێچەوانەوە. گەرووی مرۆڤی کورد، بە جۆرێکی سروشتی، لە ڕێگای هەزاران وشەوە، کە لە ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردیدا چەسپاون و لە زمانی ڕۆژانەدا بەکار دەهێندرێن، لەگەڵ ئەو دەنگانەدا ڕاهاتوون. وێنەکانیان بە جۆرێکی سروشتی

بوونەتە بەشێک لە ئەلفوبێی کوردی. لەبەر ئەوە دەبینین کوردی باکوور، تەنانەت بە ئەلفوبێی لاتینییش، ناتوانن بە دروستی (خانی، مەلای جزیری، فەقێ تەیران) و نووسەرانی سەردەمی رۆشنگەریی باکووری کورستان (لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم سەرەتای سەدەی بیستەم) بخوێننەوە. ئەگەر بشتوانن بە زەحمەتێکی زۆرەوە، بیان خوێننەوە ئەوا تێیان ناگەن. چونکە بەرهەمی ئەو شاعیر و نووسەر و رووناکبیرانە پڕن لەو وشانەی ئەو دەنگانەیان تێدایە، کە لە نووسینی کوردیی باکووردا (بە چاولێکەری لە تورک) دەرهێندراون. هەروا لەو ئەدەبیاتە فراوان و هەمە لایەنە بێ ئاگان کە دووسەد ساڵە بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لە باشوور و رۆژهەلاتی کوردستاندا هێنراوەتە بەرهەم. ئەوان تەنانەت نەکارن سوود لە ئەدەبیاتی ناوچەی بادینانیش وەربگرن، چونکە بە حەرفی لاتینی/تورکی نەنووسراوە.

کوردی باکووری کوردستان بە زمان و کولتوور و مێژووی خۆیان نامۆ کراون. سەپاندنی ئەلفوبێی لاتینی بەسەر گەلی باکووری کوردستاندا، بەکارترین ئامرازی ئەم بەخۆنامۆکردنە بووە. ئەلفوبێی لاتینی-تورکی دیوارێکی بەرزی لە بەردەم هەردوو گەلی باکوور و گەلی باشوور و رۆژهەلاتی کوردستاندا هەڵچنیوە. هەر هەوڵ و کۆششێک بۆ نزیکردنەوەی کولتووری و زمانی و هاوئاهەنگی (ئینتیگراسیۆن)ی نەتەوەیی، لە نێوان ئەو دوو بەشەی نەتەوەکەماندا، بە بێ یەکخستنی ئەلفوبێ، واتا خوئازادکردنی کوردی باکوور، لە کۆیلایەتیی ئەلفوبێی تورکی و گەڕانەوەیان بۆ ئەلفوبێی کوردی، ئەنجامێکی ئەوتوی نابێت.

ئەلفوبێی لاتینی-تورکیی، لە نێو کورددا، دەوڵەتی کەمالیستیی تورک سەپاندوویەتی. کەچی ئەلفوبێی کوردی، یەکەمین جار، مەلای جزیری و خانی و فەقێ تەیران لە نووسینی کوردیدا دایان هێناوە.

چوار سەدە زیاترە لە نووسینی کوردیدا بەکار دێت و بۆتە بەشێکی دانەبڕاو لە زمان و کولتوور و هزری کورد. هەر مرۆڤێکی کورد، مەگەر وەک پێویست زانیاریی لە بارەی زمانی کوردییەوە نەبێت، یان کەمالیستێکی توندڕەو بێت، تا بتوانێت ئەلفوبێی کوردی بە ئەلفوبێی تورکی بگۆڕێتەوە و پشت لە میراتی ئەدەبی و کولتووریی چوارسەد ساڵەی نەتەوەکەی بکات.

دەکرێت لەم رووەوە ئاماژە بە ئەزموونی هەندێک گەلانی یەکێتیی سۆڤییەتی هەڵوەشاوە بدەین. دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ دەسەلاتی سۆڤییەت ئەلفوبێی (کیریلی)ی بە سەر هەندێک گەلانی سۆڤیەتدا، لەوانە گەلانی تورکزمان، سەپاند. لە ماوەی حەفتا ساڵی دەسەلاتی سۆڤیەتدا، ئەو گەلانە بە دەیان هەزار کتێبیان لە بواری جۆراوجۆری زانین و زانست و ئەدەبدا، بەو ئەلفوبێیە، بڵاو کردەوە. کەچی دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت، ئەو گەلانە دەستبەرداری ئەلفوبێی (کیریلی) بوون.

دیارە کوردی باکووری کوردستان، ئازادن کام ئەلفوبێ هەڵدەبژێرن. بەلام ئەگەر ئەوان (وەک ئەو گەلانەی سۆڤیەتی هەڵوەشاوە) دەستبەرداری ئەلفوبێی داگیرکەری وڵات و بکوژی زمانەکەیان ببن، چ زیانێک دەکەن؟ ئایا ئەوان جگە لە کۆیلایەتیی کولتووری چی لەدەست دەدەن؟

ئەلفوبێی لاتینی لە نووسینی کرمانجی (کوردیی سەروو)دا، لە دوای شکستی ئەزموونی گۆڤاری (هاوار)، تا سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم، لە نووسیندا بەکار نەهاتۆتەوە. کوردی سۆڤیەتی جاران، لە نووسیندا ئەلفوبێی کیریلییان بەکار دەهێنا. نزیکەی سیی ساڵێکە، هەندێک رووناکبیری باکووری کوردستان، لە سوێد و

هەندێک وڵاتی تری ئەوروپادا، بەو شێوەزمانە، یان بە هەندێک دیالێکتی ئەو شێوەزمانە و دیالێکتی زازا دەنووسن. تێکڕای ئەو بەرهەمە ئەدەبی و کولتوورییەی کە بە ئەلفوبێی لاتینی و بەو شێوەزمانە و زازا نووسراون، لە چەند سەد کتێبێک زیاتر نین، کە ئەوانیش زۆربەیان شیعر و چیرۆک و تیکستی فۆلکلۆرین. کەچی لە بەرامبەر ئەمەدا، لە باشووری کوردستاندا، مانگانە، چەند قاتی ئەو بەرهەمانە بە ئەلفوبێی کوردی و زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، چاپ و بڵاو دەکرێنەوە. ئەم دیاردەیە نابێت وەک کەمایەسییەک بۆ کوردی باکوور دابندرێت، بەڵکو دەبێت وەک دەرئەنجامێکی سیاسەتی رەگەزپەرستانەی دەوڵەتی تورک، بەرامبەر بە زمان و کولتووری کورد، تەماشا بکرێت.

زمانی کوردی لە باکووری کوردستاندا، کە شەڕی مان و نەمان دەکات، بە تەواوی لە بەردەم زمانی تورکیدا پاشەکشەی کردووە. زۆرینەی خەڵکی باکووری کوردستان ئەم زمانەیان بیر چۆتەوە و زمانی تورکی، بۆ ئەوان، بەتەواوی جێگای زمانی دایکی گرتۆتەوە. پرۆپاگەندەی دەوڵەتی تورک، زمانی کوردی لای خەڵکی کورد، وەک زمانی خەڵکی دواکەوتووی بێ کولتوور و گوندی و نەخوێندەوار و وەحشی، وێنا کردووە. زۆر لەو کوردانەی زمانی خۆیان دەزانن، بەڵام هۆشیاریی نەتەوەییان لاوازە، پێیان شەرمە قسەی پێ بکەن، چونکە پرۆپاگەندەی دەوڵەتی تورک ئەو زمانەی بە جۆرێک لەلا سووک و بێ بایەخ کردوون، کە ئەوان خۆیان ئارەزوومەندانە دەستبەرداری بوون. زۆرینەی کوردی ئەوروپانشینی باکوور، بە نووسەر و رووناکبیرانیشیانەوە، لە ماڵی خۆیاندا بە زمانی تورکی لەگەڵ منداڵەکانیاندا دەدوێن. هەرچەندە منداڵەکانیان لە قوتابخانە، مافیان هەیە، هەفتەی چەند سەعاتێک، بە کوردی بخوێنن، کەچی دایک

و باوکیان دەیاننێرنە بەر خوێندنی تورکی، چونکە بڕوایان بەوە نەماوە کە زمانی کوردی بۆ داهاتووی منداڵەکانیان بایەخ و مانایەکی هەبێت.

ئەلفوبێ توخمێکی گرنگی کولتوورییە، وەک هەر توخمێکی تری کولتووری، تایبەتمەندیی کولتوورێک و نەتەوەیەک، لە بەرامبەری کولتوورێک و نەتەوەیەکی دیکەدا، پیشان دەدات. ئەلفوبێی کوردی لە باکووری کوردستاندا دەتوانێت قورساییەکی زیاتر بە زمانی کوردی بدات و وەک فاکتەرێکی تری کولتووری، لە خەباتی نەتەوەیی و بەرەنگاربوونەوەی سیاسەتی بەتورککردندا، بەکار بهێندرێت. کوردی باکوور، لە رێی ئەلفوبێی کوردییەوە، ئەگەر تەنانەت بە تورکیش بنووسێت، دەتوانێت خۆی لە تورک جیا بکاتەوە.

هەر توخمێکی کولتووریی جیاواز دەتوانێت لە بەرامبەری داگیرکەری بیانیدا، ببێتە فاکتەری خۆجیاکردنەوە لە داگیرکەر. بۆچی ئەلفوبێی کوردی، وەک توخمێکی کولتووری و بەشێک لە زمانی کوردی، نەتوانێت کوردی باکوور لە تورک جیا بکاتەوە؟ رەتکردنەوەی ئەلفوبێی لاتینی- تورکی، کە بەشێکە لە ئایدیۆلۆجیای کەمالیزم و ئامرازێکیشە بۆ کوشتنی زمانی کوردی، تەحەدایەکی گەورەی کەمالیزم و سیاسەتی کوشتنی زمان و کولتووری کوردییە، لە تورکیادا. بەڵام ئایا کوردی باکووری کوردستان، دەتوانن دەستبەرداری ئەلفوبێی لاتینی-تورکی ببن و بو ئەلفوبێی خانی و مەلای جزیری و بەقێی تەیران، بگەڕێنەوە، یان ئایدیۆلۆجیای کەمالیزم و دیماگۆگیای دەوڵەتی تورک ئەم ئەلفوبێیەیان لای ئەوانیش پیرۆز کردووە و ئەو وەهمەی لەلا دروستکردوون کە پێیان وایە، لە رێی بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی-تورکییەوە بوونەتە گەلێکی ئەوروپایی؟!

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١ ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئینستیتوتی کوردی، پاریس ١٩٨٩، ل ٢٤

٢- فەرهاد شاکەلی، زمان و ئەلفوبێی ستانداردی کوردی، لە روانگەیەکی مێژوویی و زانستییەوە، رۆژنامەی ئاسۆ، ژ. ٤٣٨، رۆژی ٢٢-٥-٢٠٠٧

٣- دەوترێت کە گوایا هێژا جەلادەت بەدرخان، پێش ئەو کاتە (واتا پێش تورک) ویستوویەتی ئەلفوبێی لاتینی، لە نووسینی کوردیدا بەکار بهێنیت. بەلام ئەدەبیاتی نووسراو بە کوردیی باکوور لە دەرچوونی رۆژنامەی کوردستانەوە (١٨٩٨) تا شەری یەکەمی جیهانی (١٩١٤) کە هەموو گوڤار و بلاوکراوەکانی کوردی، لە باکووری کوردستاندا، داخران بە ئەلفوبێی کوردی بوون. هێندەی من ئاگادار بم تاکە رووپەرێکی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینی نەنووسرا بوو. ئەگەر هێژا جەلادەت رایەکی لەو جۆرەیشی هەبووبێت، ئەوا بە دڵنیاییەوە لە ژێر کارتێکردنی ناسیونالیستانی تورکدا بووە، کە زۆر پێش دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک بیریان لەم مەسەلەیە کردبۆوە و کاریان بۆ دەکرد ئەو کاتە ناسیونالیستانی تورک، عەرەب و کورد پێکەوە، لە دژی دەسەلاتی ئیستیبدادیی سولتانەکانی عوسمانی، کار و خەباتییان دەکرد و داوای ریفورم و گۆرانکارییان دەکرد.

٤- م. ئە. حەسرەتیان، یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا، سەرچاوەی پێشوو، لا.٢٢

5 - Tove Skutnabb -Kangas, Minoritet, språk och rasism, s197

٦- هەمان سەرچاوە، لا ١٩٨

ئەنجام

زمانی کوردی بوون و پێناسەی نەتەوەیی کورد بەرجەستە دەکات. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا رووناکبیران و سیاسەتمەدارانی کورد، لە پێش هەموویانەوە، سەرکردایەتیی سیاسیی کورد، هێندە لە ئاست زمانەکەیاندا کەمتەرخەم و بێخەمن، کە لە هیچ وڵاتێکی دنیادا نموونەی نابیندرێت.

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لە مێژووی دووسەد ساڵەی پێشکەوتنیدا، بە جۆرێکی سروشتی بە ناوچەی جۆراوجۆری کوردستاندا بڵاو بۆتەوە، بە هەزاران وشەی دیالێکتە جیاوازەکانی کوردی تێکەڵاو بووە. سەدەیەکە لە زمانی شیعر و ئەدەبەوە گۆڕدراوە بە زمانی فیکر و رۆژنامەنووسی و زانست و زانین و سیاسەت و حکومەت و پەرلەمان. ئەمڕۆ ئاستی فیکر و شارستانەتی کورد و تایبەتمەندییە کولتووری و نەتەوەییەکانی کورد، لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا، بەر لە هەر شتێک، لە زمانە ئەدەبییەکەیدا دەردەکەون. ئەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە، هەموو مەرج و نیشانەکانی زمانی ستانداردی لە خۆیدا بەرجەستە کردووە. دەیان ساڵیشە لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا رۆڵی زمانی ستاندارد دەبینێت. بەڵام هێشتا زمانێکی بێ خاوەنە، هیچ پلان و دەزگایەکی تایبەت نییە، کە چاودێری و سەرپەرشتی بکات. بە پێی پلانی زانستی و ستراتیجی، نۆرمی نووسین و رەوشی پێشکەوتنەکەی رێک بخات.

لەپاڵ ئەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەدا، شێوەزمان و دیالێکتی تری زمانی کوردی (کرمانجی و زازا لە باکووری کوردستان و بادینانی) لە نووسیندا بەکار دەهێندرێن و بە جیا رەوشی خۆیان دەبڕن. لە هەمان کاتدا لە گەڵ ئەلفوبێی کوردیدا، ئەلفوبێی لاتینی-تورکی، لە دامەزراندنی دەوڵەتی کەمالیستی تورکیاوە، بەسەر گەلی باکووری کوردستاندا سەپێندراوە، ئەمەیش گرفتێکی گەورەتری بۆ کورد و زمانی کوردی دروست کردووە. چونکە گەلی باکووری کوردستان، بەهۆی ئەو ئەلفوبێیە و نامۆبوونی بە ئەلفوبێی کوردی، لە رابردووی مێژوویی و کولتووریی خۆی و لە تەواوی ژیانی رووناکبیریی بەشەکانی تری کورد دابڕاوە. بەمەیش جیاوازی و لێکدابڕانی زمانی و کولتووریی نێوان کوردی باکوور لەگەڵ کوردی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان، زیاتر بووە.

ئەمڕۆ، لە باشووری کوردستاندا، هەندێک لە دیالێکتەکان بەرامبەری زمانی ئەدەبیی کوردی وەستاون و شەڕی زمانی حکومەت و پەرلەمان دەکەن و دەیانەوێت ستاتوسی ئەویان هەبێت؟

ئاشکرایە ئەم گرفتانە بەرهەمی ئەو دۆخە سەختەن کە نەتەوەی کورد، بە هۆی دابەشکردن و داگیرکردنی وڵاتەکەیەوە، تووشیان هاتووە. بەڵام ئایا کورد تاکەی دەتوانێت بە دەست برینەکانی رابردووەوە بناڵێنێت؟ تاکەی گرفتەکانی خۆی، لە پێش هەموویانەوە گرفتی بەستانداردکردنی زمانی کوردی و چەسپاندنی رێسا و نۆرمی زمانی نووسین، بەبێ چارەسەر دەهێڵێتەوە؟

بە رای من کاتی ئەوەیە کە حکومەتی هەرێمی کوردستان سیاسەتێکی زمانی، وەک بەشێکی گرنگی سیاسەتیی کولتووری، دابڕێژێت. زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لە باشووری کوردستاندا، بە زمانی ستاندارد بناسێێت و دەزگای تایبەتی بۆ دابمەزرێنێت. ئەو دەزگایە دەتوانێت باس و لێدوانی جیدی و بەرپرسانە، لە بارەی گرفتەکانی زمانی کوردییەوە، دەست پێ بکات. بە هاوکاریی پسپۆرانی زمان و زانکۆکانی کوردستان، پلانی درێژخایەن بۆ زمانی کوردی و نزیککردنەوەی شێوەکانی زمانی کوردی و پاراستنی دیالێکتەکانی، دابڕێژێت. هەروا سوود لە ئەزموونی سیاسەتی زمانیی نەتەوەکانی تر وەربگیرێت.

کورد، لە هەر بەشێکی کوردستاندا، بە هەر دیالێکتێک و شێوەزمانێک بدوێن و بنووسن، خۆیان بە کورد و زمانەکەیان بە کوردی دادەنێن. خەڵکی تریش هەر بە کوردیان دەزانن. ئەم مەسەلەیە، لە رووی سیاسی و نەتەوەییەوە بایەخی زۆری هەیە. بەڵام ئایا ئەم فاکتەرە بە تەنیا دەتوانێت پێش لە درووستبوونی دوو، یان سێ زمانی کوردی بگرێت؟

راستییەکەی بەکارهێنانی دوو شێوەزمان و دوو ئەلفوبێی جیاواز لە نووسیندا، زمانی کوردی بەرەو دوو زمانی جیاواز دەبات. ئەمەیش بە نۆرەی خۆی تەنیا رێگای هاوئاهەنگیی نەتەوەیی و کولتووری ناگرێت، بەڵکو دەتوانێت کورد بکاتە دوو گەلی خاوەن دوو زمان و دوو کولتووری جیاواز و تەنانەت لێکدابڕاو. سەرەتای ئەم دابەشبوونە لە نێوان زمان و گەلی باکووری کوردستان و زمان و گەلی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا دەستی پێ کردووە. ساڵانێکە کوردی باکوور، وەک گەلێکی جیاوازی خاوەن تایبەتمەندیی زمانی و کولتووری، بە جیا و دابڕاو لە بەشەکانی تری کورد و لە ژێر شاڵاو و کارتێکردنی زمان و کولتووری تورکیدا، درێژە بە ژیانی سیاسی و کولتووریی خۆیان دەدەن. بە پێی ئاگاداریی

نووسەری ئەم باسە، هێندەی کوردی باکوور لە زمانی تورکی و کولتوور و شێوەژیانی تورکەوە نزیکن، دەیەکی ئەوە لە کولتوور و زمان و شێوەژیانی کوردی باشوور و رۆژهەلاتی کوردستانەوە نزیک نین لەهەمان کاتدا، کوردی باشووری کوردستان لە زمان و کولتووری عەرەبی و کوردی رۆژهەلاتی کوردستان، لە زمان و کولتووری فارسییەوە نزیکترن تا لە کولتووری کوردی باکووری کوردستان، ئەمە راستییەکی سەختە، بێدەنگبوون لەم راستییە هیچ لە مەسەلەکە ناگۆرێت.

دیاردەی فرەدیالیکتی، لە ولاتانی پێشکەوتوودا، بە سەرچاوەیەکی دەولەمەندیی کولتووری دادەندرێت دیالێکتەکان سنوور و پایە و ستاتووسی خۆیان بۆ دیاری کراوە و ناتوانن، شەڕی زمانی ستاندارد بکەن. ئایا ئەم دیاردەیە، لە باشووری کوردستاندا، کولتوور و زمانی کوردی بە پێزتر دەکات، یان جیاوازیی کولتووری و زمانی و تەنانەت نەتەوەیی کورد، لەم هەرێمەدا، زیاتر دەکات؟

سیاسەتی داهاتووی کولتووری ، بە تایبەتی سیاسەتی زمانیی دەسەلاتی سیاسی، لە هەرێمی کوردستاندا، دەتوانێت، لە داهاتوودا، وەلامی ئەو پرسیارە بداتەوە.

پاشبەند

چەند رایەکی دی لەبارەی
زمان و ئەلفوبیی کوردی

ئەلفوبێی کوردی
بەشێکە لە پێناسەی کولتووریی کورد

*** ئەگەر هەر لە سەرەتاوە بچینە ناو باسەکەوە و بپرسین: بە رای ئێوە ئەلفوبێی کوردی، بایی ئەوە گرفت و ئاریشەی هەیە کە بیر لە گۆڕینی بکەینەوە؟**

-- بە رای من ئەلفوبێی کوردی ئەوەندە گرفتی نییە کە بیر لە گۆڕینی بکەینەوە. خۆ ئەگەر گرفتیشی هەبێت، پێش ئەوەی بیر لە گۆڕینی بکەینەوە، دەبێت باس لەو گرفتانە بکەین و هەولی چارەسەریان بدەین. بۆیە ئەم بانگەشەیە، لە بنەڕەتدا، بە ئامانجێکی سیاسییە و پەیوەندیی بە گرفتی ئەلفوبێی کوردییەوە نییە. ئەلفوبێی کوردی (ئەلفوبێی عەرەبی، فارسی هەموارکراو) چوار سەدە زیاترە لە نووسینی کوردیدا (بە دیالێکتی کوردیی باکوور، گۆران و کوردیی باشوور) چەسپاوە. تەواوی میراتی ئەدەبی و کولتووریی نووسراوی ئێمە بەو ئەلفوبێیە نووسراوە، لەگەڵ گەسەشەکردنی زمان و ئەدەبی کوردییدا گۆڕانی بەسەردا هاتووە و بە تەواوی لەگەڵ زمانی کوردییدا گونجێندراوە. بۆیە ئەم ئەلفوبێیە، لەمڕودا، باشترین و شیاوترین جۆری ئەلفوبێیە کە لەگەڵ زمانەکەماندا بگونجێت.

لە نێو ئەو گەلانەی کە ئەو جۆرە ئەلفوبێیە بەکار دەهێنن، بۆ نمونە عەرەب و فارس و دەری..تاد، کورد توانیویەتی، لە رێنووسەکەیدا، باشتر ئەم ئەلفوبێیە لە گەڵ سروشت و تایبەتمەندیی زمانەکەیدا بگونجێنێت. دەنگە تایبەتەکانی زمانی کوردی (پ، چ، ڕ، ژ، ڤ، گ، ڵ، و، ێ) تیپی سەربەخۆیان بۆ داندراون. کە چی هەندێک لەم دەنگانە، کە لە هەندێک وشە و ناوی بیانیدا دووبارە دەبنەوە، هێشتا لە نووسینی عەرەبی و فارسی و دەریدا جێگایان نەکراوەتەوە. ئەو گۆڕانکارییە گرنگەی کە لە کۆتایی بیستەکانی سەدەی رابردوودا، لە رێنووسی کوردیدا کرا، گرفتێکی ئەوتۆی لە ئەلفوبێی کوردیدا نەهێشت، چونکو لە رێی داهێنانی وێنەی تایبەتی دەنگە بزوێنەکانەوە، وشەی کوردی چۆن دەگوترێت ئاوەهایش دەنووسرێت. کەچی هێشتا ئەو زمانانەی تر کە بە هەمان ئەلفبێ دەنووسرێن لە خوێندنەوەدا گرفتی جیدی بو خوێنەر، بە تایبەتی بۆ خوێندکار و کەسانی بیانی کە ئەو زمانانە فێردەبن، دروست دەکەن. چونکو لە نووسینی ئەو زمانانەدا زۆربەی تیپە بزوێنەکان نانووسرێن، ئەمەیش جیاوازییەکی هێندە گەورەی لە نێوان شێوەی نووسینی پەیڤ و گوتنیدا دروست کردووە کە لە زۆر حاڵەتدا ئەگەر مروڤ مانای وشەکە نەزانێت، زەحمەتە بە دروستی وشەکە، وەک خۆی، بخوێنێتەوە. کەچی لە نووسینی کوردیدا ئەم جۆرە گرفتانە نین، ئەمەیش نیشانەیەکی تری ئەو هارمۆنی و گونجانەیە کە لە نێوان زمانی کوردی و ئەلفوبێیەکەیدا هەیە. لەبەر ئەوە بانگەشەی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بو ئەلفوبێی لاتینی پەیوەندی بە زانستی زمان و گرفتی ئەلفوبێی کوردی و پێداویستیی زمانی کوردییەوە نییە، بەڵکو ئەم بانگەشەیە، کە هەندێک رووناکبیری کوردی باکووری کوردستان داوای دەکەن، لە ناوەرۆکدا، مەسەلەیەکی سیاسییە و بەشێکە لە ئەنجامەکانی ئایدیۆلوجیای کەمالیزم.

*** دروستبوون و هێنانە ئارای ئەم بابەت و بیرۆکەیە- ئەلفوبێی لاتینی- ئەوەندەی من زانیاریم هەبێت لە سەرەتاوە لەسەر دەستی خەڵکی غەیرەکورد سەری هەڵدا و دواتر بەدرخانییەکانیش کاریان لەسەر کردووە، بەم پێیە خوێندنەوەی تۆ بۆ ئەم حاڵە چییە، لە کاتێکدا کارێکی ئاوا گرنگ و چارەنووسساز بە نیسبەت نەتەوەوە دەبێت لە واقیعی خۆیانەوە سەر هەڵبدات؟**

-- ئەلفوبێی لاتینی لە نووسینی کوردیدا، یەکێک لە بەرهەمە هەرە دزێوەکانی ئایدیۆلوجیای کەمالیزم و دەوڵەتی کەمالیستی تورکە. ئاشکرایە دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا، بە هوی خۆبەکەمگری لە بەرامبەری ئەوروپا و ئیدیعای ئەوروپاییبوونی تورک و بە مەبەستی دابڕینی گەلانی نێو تورکیا لە رابردووی کولتووریی خویان و کوشتنی زمانەکانیان و تواندنەوەیان لە ناو رەگەزی تورکدا، ئەم ئەلفوبێیەی لە تورکیادا سەپاند. لەگەڵ ئەو ئەلفوبێیەدا تەنانەت زمانی تورکیی عوسمانی، کە پری بوو لە وشەی عەرەبی و فارسی و کوردی کۆتایی پێ هێنرا، لە بری ئەو لەهجەی تورکیی ئەستەمبوولی کرایە زمانی ستانداردی تورکی و بە زۆر بەسەر گەلانی تورکیادا سەپێندرا. بەو جۆرە دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا هەموو نەتەوەکانی نێو تورکیای (بە تورکییشەوە) لە ریشەی کولتووری و ئەدەبی و رابردووی مێژوویی خۆیان دابڕی و بەو کولتوور و رابردووە مێژووییەی نامۆ کردن. ئەمەیش بەشێک بوو لە ئامانجەکانی ئایدیۆلۆجیای کەمالیزم کە دەیویست، لە نێو سنووری تورکیادا، نەتەوەیەکی نوێی تورک، لە گەلانی تورک، کورد، عەرەب، لاز، چەرکەس و گورجی..تاد، دروست بکات. دوای سەپاندنی ئەو ئەلفوبێیە و زمانی تورکی وەک تاکە زمانی رەسمیی دەولەت، پرۆسێسی بە تورکردنی ئەو گەلانە و کوشتنی زمان و

کولتوورەکەیان دەستی پێکرد. پرۆسیسەکەیش پشتی بە دوو ئامراز بەست. یەکەمیان هێزی دەستوور و قانوون، دووەمیان زەبروزەنگ و تیرۆری دەوڵەت. لە نیسانی ساڵی ١٩٢٥دا ئەنجومەنی بەرزی نیشتمانیی تورک، یەکەمین دەستووری تورکیای پەسند کرد. بە پێی مادەی دووەمی دەستوورەکە زمانی تورکی بە تاکە زمانی رەسمی و دانپێدانراوی تورکیا داندرا. هەروا لە مادەی هەشتا و هەشتەمیدا هاتووە: (هەموو دانیشتوانی تورکیا، بە بێ جیاوازیی ئاینی و نەژادی تورکن). ئەم مادە دەستوورییانە لە بنەڕەتدا بە مەبەستی تواندنەوەی گەلانی غەیرە تورک (لەوانە کورد) و کوشتنی زمان و کولتوورەکەیان پەسەند کران. بەڵام کاتێک کورد، لە ساڵی ١٩٢٥ دا لە رووی سیاسەتی کوشتنی زمانەکەی و تواندنەوەی نەتەوەییدا رابوو، دەوڵەتی رەگەزپەرستی تورک، لە رێی کوشتاری بە کۆمەڵی کوردەوە، کوشتنی زمان و کولتووری کوردی (کولتوور سایدی)ی گۆڕی بە جینۆسایدی کورد.

دوای ئەم تاوانە لە تورکیادا نورەی داتاشینی مێژوویەکی نوێی خورافی و ساختە بۆ تورک هات، کە بە تێزی هەتاو ناسرا. بە پێی ئەم تێزە کولتوور و شارستانی و تەنانەت ریشەی زمانانی دنیا، لە بنەڕەتدا تورکی بوون و هەموو دنیا قەرزارباری کولتوور و زمانی تورکن! لەم دۆخە نوێ و دژوارەدا بوو کە، لە ناوەڕاستی ساڵانی سییەکانی سەدەی رابردوودا، بەدرخانییەکان لە کار و چالاکیی سیاسی و رووناکبیرییاندا ئەلفبێی لاتینییان بەکار هێنا. بەڵام ئایا ئەوان ئەم ئەلفوبێ لاتینییە بە تورککراوەیان لەبەر ئەوە بەکار هێنا چونکو لەگەڵ تایبەتمەندیی زمانی کوردیدا دەگونجێت؟ ئاشکرایە ئەوان تەنیا رووناکبیری گرنگی سەردەمی خۆیان نەبوون، بەڵکو ئایدیۆلۆجیستانی بزاڤی ناسیۆنالیستیی کورد و لە رابەرانی بزاڤەکە بوون. ئەوان، کە لە سوریا خەباتی رووناکبیری و سیاسیی خۆیان لە

دژی دەوڵەتی توکیا درێژە پێ دەدا، رەنگە ناچار بووبن کە بڵاوکراوەکانیان بە ئەلفوبێی لاتینی-تورکی بنووسن، چونکو لەو ماوەیەدا نەوەیەکی نوێی خوێندەواران لە باکووری کوردستاندا دەرکەوتبوون، کە تەنیا بەو ئەلفوبێیە دەیان توانی بخوێننەوە. خوێندەوارانی نەوەی پێشوویش، کە ئەلفوبێی کوردییان دەزانی و لە کوشتاری دەوڵەتی تورک دەرباز بوو بوون، فێری ئەو ئەلفوبێیە نوێیە بوو بوون. بە رای من لەبەر ئەم هۆکارە پراگماتییانە بوو، نەک هۆکاری زمانی، کە هێژا کامەران بەدرخان و هاورێکانی لە مەنفادا کەوتنە بەکارهێنانی ئەم ئەلفوبێیە نوێیە. چونکو ئەوان و هەڤالانیان، لە کوتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، واتا پێش دامەزراندنی دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا، هەموو نووسین و بڵاوکراوە و گۆڤارە سیاسی و رووناکبیرییەکانیان (لەوانە روژنامەی کوردستان، گۆڤاری هیڤی کورد..تاد) بە هەمان ئەو ئەلفوبێیە کوردییە بوو کە پێشتر مەلای جزیری، خانی، فەقی تەیران، مەولەوی، نالی، حاجی قادری کۆیی و عەبدولرەزاق بەدرخان..تاد پێیان دەنووسی و دەخوێندەوە. ئەو ئەلفوبێیە لەو رۆژەوە کە زمانی کوردی، پێش زیاتر لە چوار سەدەیەک، لە زمانی پەیڤینەوە گۆردراوە بە زمانی نووسین، بەشێکی گرنگ بووە لە زمان و پێناسە (ئایدینتیتی)ی کولتووری و نەتەوەییمان و لە ناوجەرگەی واقیعی کولتووری و رووناکبیریی کۆمەڵەکەمانەوە سەری هەڵداوە و لەگەڵ تایبەتمەندیی زمانەکەمان و رەوشی گەشەکردنیدا گونجێندراوە. هەروا ئەو ئەلفوبێیە، نیشانەی پەیوەندیی زیندووی کولتووری و رووناکبیریی نێوان کورد و ئەو گەلانەیە. بە کورتی من، وەک شاعیرێک، کە هەمیشە و لە سەختترین رۆژانی مەنفادا زمانەکەم ولاتم بووە، ناتوانم زمانی کوردی بەبێ ئەلفوبێ کوردییەکەی وێنا بکەم، چونکو ئەلفوبێی کوردی روخسار و پێناسەی درەوشاوەی زمانەکەمانە.

*** به رای تۆ سەرهەڵدانی بیرۆکەی ئەلفوبێی لاتینی لای کورد پرۆژەیەک بوو لە پێناو زمانی کوردیدا یان بە نیازی دیکە بوو؟**

-- پێشتر وەڵامی بەشێکی ئەم پرسیارەم دایتەوە. سەرهەڵدانی بیرۆکەی ئەلفوبێی لاتینی و بەکارهێنانی لە لایەن ڕووناکبیرانی باکووری کوردستانەوە کەم تا زۆر، دوور تا نزیک لە پیناو زمانی کوردیدا نەبوو، بەڵکو هەوڵدانێکی ڕووناکبیران و ناسیۆنالیزمی کورد بوو بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ ئەو دۆخە نوییە سەختەدا کە ناسیۆنالیزمی تورک لە تەواوی سنووری دەوڵەتی تورکیادا (بە باکووری کوردستانیشەوە) سەپاندنی. بۆ ئەوەی ناسیۆنالیزمی کورد لە مەنفا (ئێکسیل)دا بتوانێت لە رەگەکەی (گەلی باکووری کوردستان) دانەبڕیت، درێژە بە بوون و بەردەوامبوونی خۆی بدات و پارێزگاریی زمانی کوردی بکات و هۆشیاریی سیاسی و نەتەوەیی لە باکووری کوردستاندا بڵاو بکاتەوە، ناچار بوو ئەو ئەلفبێیە نوییە زاڵە لە نووسیندا بەکار بهێنێت. لەو سەردەمە و دواتریشدا، کە ئەلفوبێی کوردی لە بیر گەلی باکووری کوردستان برابۆوە، ئەلفوبێی لاتینی-تورکی بوو بە کۆد یان پردێکی زمانیی نێوان ڕووناکبیرانی مەنفاو گەلەکەیان لە باکووری کوردستاندا. لە ڕووی زانستی زمانەوە هیچ بەڵگەیەک نییە بیسەلمێنێت کە پرۆژەی ئەلفوبێی لاتینی-تورکی پرۆژەیەک بوو بیت لە پێناو زمانی کوردیدا، بە هاندانی بیانی بووبێت. بەلای زۆرەوە ئەمە کارێکی پراگماتییانەی ناسیونالیزمی کورد بوو، کە نیازێکی سیاسی-نەتەوەیی لە پشتەوە بوو.

*** با بگەڕێینەوە سەر ئێستا، ڕاستە کە ئەلفوبێی لاتینی پێویستییەکی ئەمڕۆی زمانی کوردییە؟ چی بە خاوەنانی ئەم رایە دەڵێی؟**

- ئەلفوبێی لاتینی رەنگە تا ئێستا بۆ کوردی باکووری کوردستان پێویست بێت، چونکو ئەوان، بە رووناکبیر و نووسەرانیشیانەوە تەنیا بەم ئەلفوبێیە دەتوانن بخوێننەوە و بنووسن. ئەوان کە زمان و کولتوورەکەیان بەر هەڕەشەی کوشتن کەوتوون، ئێستا تەنیا بەهۆی ئەم ئەلفوبێیە دەتوانن درێژە بە پەوەندیی رووناکبیرانەی خۆیان بە زمانەکەیانەوە بدەن و هەست و بیر و خەونی خۆیان بە زمانەکەیان دەر ببڕن. بۆیە ئەوان مافی خۆیانە ئەو جۆرە ئەلفوبێیە بەکار بهێنن. بەڵام ئەو ئەلفوبێیە لاتینییە-تورکییە، لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا پێویستییەکی زمانی کوردی نییە و تەنیا بۆ ئەوە بە سوودە کە مرۆڤ بتوانێت، بە هۆیەوە، بەرهەمی نووسەرانی باکووری کوردستان بخوێنێتەوە.

*** ئەمرۆ کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان بە شێوەیەکی بەرفراوان تیپی لاتینی، لە نووسینی تێکستەکاندا، بەکار دەهێنن. بۆ ئەمەیش پاساوی ئەوە دەهێننەوە کە تاکو کوردانی هەندەران لێیان حاڵی بن و..هتد، هەروەها دەرکردنی گۆڤار و چاپکردنی کتێب بەم ئەلفوبێیە، لە کاتێکدا ئەلفوبێی رەسمی بەکارهێنراو لە لە کوردستاندا ئەلفوبێی عەرەبی دەستکاریکراو بۆ کوردییە، ئەم حاڵەتە چۆن دەخوێنیتەوە؟**

-- راستە بەکارهێنانی تیپی لاتینی لە نووسینی تێکستەکاندا بەو مەبەستەیە کە کوردی باکووری کوردستان لەم رێگەیەوە سوود لەم کەناڵە تەلەڤزیۆنییانە وەربگرن و هۆگریان بن. من لەمڕۆدا ئەم کارە بە ئاسایی و تەنانەت بە باشیش دەزانم. خوێندەوارانی کوردی باکوور، تەنیا ئەم ئەلفوبێ لاتینییە-تورکییە دەزانن. ئەوان مافی خۆیانە کە لە رێی ئەو کەناڵە تەلەڤزیۆنییە کوردییانەوە هەواڵەکانی کوردستان و جیهان بخوێننەوە. لەم رێگەیەشەوە دەشێت بە شێوەزمانی کوردیی باشوور رابێن و پێی ئاشنا ببن. دەرکردنی گۆڤار و چاپکردنی کتێب بەم ئەلفوبێیەش کارێکی ئاسایی و تەنانەت

باشیشه، چونکو له بنەڕەتدا بۆ ناساندنی ئەدەبی کوردیی باشووری کوردستانە، بە کوردی باکووری کوردستان. ئایا ناکریت ئەمە بکریتە پردێکی ئەدەبی-زمانی لە نێوان کوردی باکوور و باشووردا؟ ئاشکرایە دۆخی مێژوویی داگیرکردن و لێکدابڕان و دابەشکردنی کوردستان، تەنیا دابڕان و دابەشکردنێکی جیۆگرافی و سیاسی نییە، بەڵکو کولتووری و زمانییشە. بۆیە هەر هەنگاوێک بۆ لێکنزیکبوونەوەی زمانی و کولتووری، دەشێت سەرەتایەک بۆ بەهێزبوونی هەستی هاوچارەنووسی و هۆشیاریی نەتەوەیی و هەماهەنگی (ئینتیگراسیۆن)ی نەتەوەیی پێک بێنێت و جیاوازیی نێوان ئەو دوو شێوە زمانە کەمتر بکاتەوە. بە رای من تا ئەو کاتەی بەشێک لە نەتەوەکەمان ناچار کراوە تیپی لاتینی بەکار بهێنێت، دەکرێت لە قوتابخانەکانی باشووری کوردستاندا، لە قۆناخی، بۆ نموونە دواناوەندیدا، شێوەزمانی کوردیی باکوور بەو ئەلفوبێیە لاتینییە- تورکییەبخوێندرێت، تا خوێندکاران بە ئەدەبی کوردی لە باکووری کوردستان ئاشنا ببن.

*** خەڵکێک پێی وایە ئەلفوبێی لاتینی، کورد بە رووی جیهاندا دەکاتەوە چونکە ئەمڕۆ بەشی هەرە زۆری زمانە زیندووەکانی دنیا بەم ئەلفوبێیە دەنووسرێن، هەروەها بۆتە نوێنەری زمانی تەکنۆلۆجیا و دیجیتال. دەوترێ بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی زووتر بێگانە فێری زمانەکەمان دەبن. لە بەرامبەری ئەم رایانەدا چیتان هەیە.**

-- ئەمە پرسیارێکی گرنگ و فرە لایەنیشە، بۆیە رێگەم بدە کەمێک زیاتر لە بارەیەوە بدوێم:

١ ـ بە رای من هیچ پەیوەندییەکی راستەوخۆ لە نێوان کرانەوەی نەتەوە و کولتوورێک بە رووی جیهاندا و نێوان ئەلفوبێی لاتینیدا نییە. کرانەوەی نەتەوەیەک بە رووی جیهاندا مەسەلەیەکی سیاسی،

ئابووری و کولتوورییه و به چەندان فاکتەری ترەوە بەستراوەتەوە، لەوانە زمان و ئەو بەها کولتووری و زانستی و ئەو زانیینەی زمانەکە لەگەڵ خۆیدا هەڵی گرتووە. ئەگەر ئەلفوبێ کلیلی کرانەوە، یان قوفڵی داخرانی نەتەوەیەک بووایە بە رووی جیهاندا، دەبوو ئەمڕۆ چین و یابان و باشووری کۆریا (کە ئەلفوبێیان نییە و لە جیاتیان هەیرۆگلیف بەکار دێنن، کە لە چینیدا نزیکەی ٢٧٠٠ هەیرۆگلیفە) داخراوترین و گۆشەگیرترین گەلانی دنیا بوونایە، چونکو بە هۆی ئەم هەیرۆگلیفەوە، بیانییان بە زەحمەت فێری زمانەکەیان دەبن، بۆیە دەبوو ئەوان و دەیان نەتەوەی دی دەمێک بووایە بیریان لە بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی بکردایەتەوە. بەڵام کام وڵاتی دنیا هەیە کە بە رووی کاڵای یابانی و چینیدا نەکرابێتەوە و کۆمپانیا و ریستورانگی چینییان تێدا نەبێت؟ کام وڵاتی گرنگی سەرمایەداری هەیە کە، لە چیندا، بە ملیاران دۆلار بۆ کاری وەبەرهێنان بەکار نەهێنێت؟ ئەمڕۆ بە دەیان وڵات لە دنیادا هەن کە ئەلفوبێی لاتینی بەکار ناهێنن و بە هیچ جۆرێک بیریان لەوە نەکردۆتەوە و مەحاڵیشە بیر لەوە بکەنەوە کە ئەلفبێی نەتەوەیی خۆیان بۆ لاتینی بگۆڕن، کەچی بە رووی دنیادا کراوەن و بە دەیان رایەڵی ئابووری، سیاسی، گەشتیاری و کولتوورییەوە بە دنیاوە بەستراونەتەوە. مرۆڤ دەبێت یان نەزان و نەفام بێت، یان کەمترین رێز و حورمەتی بۆ خۆی و بۆ کولتوور و میراتی ئەدەبیی نەتەوەکەی نەبێت، یاخود لە بەردەم ئەوروپادا، خۆی پێ بچووک بێت، تا بتوانێت بیر لە گۆڕینی ئەلفوبێی زمانەکەی بکاتەوە. ئەزموونی ناسیۆنالیزمی تورک و دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک، لە بارەی گۆڕینی ئەلفوبێ، وەک زۆر ئەزموونی تری تورک سەقەت و تایبەتە و بە مەبەستێکی رەگەزپەرستانە بووە. بۆیە ناکرێت و رەنگە نەتواندرێت دووبارە بێتەوە، تاوانیشە کۆپی بکرێتەوە. دەوڵەتی نەتەوەیی تورک، بە رابەرایەتیی مستەفا کەمال،

لەبەر ئەوە ئەلفوبێی تورکیی عوسمانی بە ئەلفوبێی لاتینی نەگۆڕی چونکو ئەم ئەلفوبێیە نوێیە لەگەڵ زمانی نوێی تورکی و گلۆبالیزمدا دەگونجیت و نوێنەری زمانی تەکنولۆجیا و دیجیتاڵە. بەڵکو لە بنەڕەتدا لە بەر کۆمەڵێک هۆکاری سیاسی و سایکۆلۆجی (گرێی دەروونیی خوبەکەمزانینی تورک لە بەرامبەری ئەوروپادا) ئەو کارەی کرد.

کاتێک ئیمپراتوریای عوسمانی، لە جەنگی یەکەمی جیهاندا، تێک شکێندرا، ناسیۆنالیزمی تورک ڕێباز و سیاسەتی پانتورانیزمی گرتە بەر، بەو ئامانجەی کە لە جێی ئیمپراتۆریای فرەنەتەوەیی عوسمانی، دەوڵەت (ئیمپراتۆریا)یەکی نەتەوەیی تورکی لە گەلانی نێو دەوڵەتی ڕوخێندراوی عوسمانی و گەلانی تورکزمانی دەرەوەی تورکیا، پێک بهێنێت. واتا تورک ئایدیۆلوجیای ئایینیی ئیسلامی، کە ئایدیولۆجیای دەوڵەتی عوسمانی بوو، گۆڕی بە ئایدیۆلۆجیای ناسیونالیستی تورک و پانتۆرانیزم. بەم جۆرە تورکبوون، لە جیاتی موسوڵمانبوون، کرا بە بنەمای ماف و هاووڵاتیبوون لە دەوڵەتی نوێی تورکیادا. پرۆسێسی گۆڕینی ئەلفوبێ، شانبەشانی پرۆسێسی کوشتنی زمانی گەلانی غەیرەتورک و چەسپاندنی لەهجەی ئەستەمبوول، وەک زمانی ستانداردی تورکی، هەنگاوی نا و بە زەبری ستەم و تیرۆری دەوڵەت سەپێندرا. دەوڵەتی تورک، زمانی هەموو گەلانی تورکیای یاساخ کرد. لە بەرامبەردا زمانی تورکی بە تاکە زمان و نەتەوەی تورکی بە تاکە نەتەوەی دانپێدانراوی تورکیا دانا. بەکارهێنانی زمانی دیکەی گەلانی نێو تورکیا بە تاوانێک، کە سزای توندی بە دواوە بوو، لەقەڵەم دا. بۆ سەرکەوتنی ئەم سیاسەتە زمانییە- نەتەوەییە دەبوو، لە پاڵ تۆقاندن و کوشتنی بە کۆمەڵدا، گەلانی تورکیا، لە ڕیشەی کولتووریی خۆیان داببڕدرێن و نەتەوەیەکی نوێی تورکی، بەو جۆرەی ئایدیۆلۆجیای کەمالیزم دەی خواست، دروست بکرێت. گۆڕینی ئەلفوبێی عوسمانی

(عەرەبی، فارسی تورکی و کوردی) بە ئەلفوبێی لاتینی و بەتورککردنی ئەم ئەلفوبێیە نوێیە، بەشێکی گرنگی ئەم سیاسەتە زمانییە- نەتەوەییە رەگەزپەرستییە و ئامرازێکی سەرکەوتنیشی بوو.

دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک کەوتە بەتورککردنی خەڵکانێک کە بە تەواوی لە رابردووی کولتووری و رووناکبیری و تەنانەت لە زمانی خۆیان دابڕابوون. لەهجەی تورکیی ئەستامبووڵ، بە ئەلفوبێی لاتینی، لەجیاتی زمانی تورکیی عوسمانی، کرایە زمانی رەسمیی دەوڵەت و تاکە زمانی دانپێدانراو و رێگەپێدراو.

٢ ـ فێربوونی زمانێکی بیانی بەپەوەندی راستەوخۆی بە جۆری ئەلفوبێوە نییە. نەمبیستووە و نەمزانیوە کە ئەلفوبێ پرۆسێسی فێربوونی زمان خێراتر، یان خاوتر بکات. ئەگەر وابووایە دەبوو ئەمڕۆ زمانی تورکی لە جیهاندا، لە زمانانی رووسی (کە بە ئەلفبێی کیریلی دەنووسرێت) یان عەرەبی و فارسی بڵاوتر و ناوداتر بووایە، کە دیارە وانییە. یان دەبوو تورکەکان لە خەڵکی ئەو نەتەوانە ئاسانتر فێری زمانانی ئەوروپایی بوونایە. کەچی ئەزموونی تورکەکانی ئەوروپا، بە تایبەتی ئەڵمانیا، دەری دەخەن کە زۆرینەی تورک بیست ساڵ لە وڵاتێکی ئەوروپاییدا دەژین، کەچی فێری زمانی ئەڵمانی نابن. هەر بیانییەک، کە بیەوێت یان بڕیار بدات فێری یەکێک لەو زمانانە ببێت، لە ماوەی چەند سەعاتێکدا، یان ئەوپەری چوار رۆژێکدا ئەلفوبێیەکەی فێر دەبێت. چەند رۆژێک لە پرۆسێسی فێربوونی زمانێکی نوێدا، هێندە کەمە کە شایەنی باسکردن نییە.

٣ ـ ئێمە ناتوانین بڵێین کە ئەلفوبێی لاتینی نوێنەری زمانی تەکنۆلۆجیا و دیجیتالە، رەنگە زمانی ئینگلیزی ئەو نوێنەرایەتییە بکات، چونکو ئەلفوبێ بە تەنیا ناتوانێت ببێتە نوێنەی زمان. ئەوەندە هەیە کە تیپی لاتینی (ئەویش لاتینی-ئینگلیزی، نەک لاتینی- تورکی) بۆ دۆزینەوەی ئادریس لە ئینتەرنێتدا و نووسینی ئادریسی ئیمەل

کراوەتە ستانداردێکی جیهانی و تەنیا لەم بارەیەوە، نەک لە بارەی خوێندنەوە و وەرگرتنی زانیاری و تێگەیشتنی زانستەوە، یارمەتیمان دەدات.

*** گوایا دیالێکتی کرمانجی ژوورو، لە ڕێگای ئەلفوبێی لاتینییەوە باشتر و دروستتر دەنگەکانی دەنووسرێتەوە، ئایا بە بۆچوونی ئێوە ئەمە ڕایەکی دروست و بابەتییە؟**

-- بەداخەوە ناچارم بڵێم کە ئەم بۆچوونەیش هەڵەیە. ئەوانەی ئەم قسەیە دەکەن، با هەندێکیان لە دڵسۆزیشەوە بێت، باسی شتێک دەکەن کە ئاگادار نین و زانیارییان لە بارەیەوە نییە، چونکو بە باشی تایبەتمەندیی زمانی کوردی (کوردیی سەروو، یان کوردیی خواروو) و سروشتی دەنگەکانی نازانن. ئەوانەی بە ئاگاییەکی هەڵەوە پێ لەسەر ئەم بۆچوونە چەوتە دادەگرن هەندێک ڕووناکبیری باکووری کوردستانن، کە لە نێو هەموویاندا، ڕەنگە دە کەسیان ئەوەندە کوردی باشوور و ئەلفوبێی کوردی نەزانن کە بتوانن تەنانەت نامەیەک، یان چەند دێڕێک بە کوردیی باشوور بخوێننەوە. بۆیە بە تەواوی لەو سامانە ئەدەبییەی، لە ماوەی دووسەد ساڵدا، بە شێوەزمانی کوردیی خواروو نووسراوە، بێ ئاگان. ئەوان بە ڕاستی کەموزۆر ئاگاداری شێوەزمانی کوردی بەگشتی کوردیی خواروو بەتایبەتی نین و تایبەتمەندییەکانی ئەم زمانە و سروشتی دەنگەکانی نازان. لە زمانی کوردیدا کۆمەڵە دەنگێک هەن کە ئەمڕۆ لە کرمانجی یان کوردیی سەروودا، بە هۆی بەکارهێنانی ئەلفبێی لاتینی-تورکییەوە، کوژراون. گەرووی خوێندەوارانی کورد، بە هۆی نەهێشتنی ئەو دەنگانەوە، بە جۆرێک شێوێندراوە، کە مرۆڤ کاتێک گوێی لە هەندێک دەنگ و وشەی کوردی دەبێت پێکەنینی دێت. ڕاستە هەندێک لەو دەنگانە لە بنەڕەتدا کوردی نەبوون، بەڵام بە درێژایی سەدان ساڵ و بە هۆی

تیکەڵی کولتووریی کورد لەگەڵ عەرەب و فارسدا، ئەو دەنگانە لەگەڵ زمانی کوردیدا گونجێندراون و بوونەتە کوردی. لە ڕێگای هەزاران وشەوە، کە لە ژیانی ڕۆژانە و ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردیدا چەسپاون، بوونەتە بەشێک لە ئەلفوبێی کوردی و گەرووی مرۆڤی کورد بە جۆرێکی سروشتی لەگەڵ ئەو دەنگانەدا ڕاهاتوون. بۆ نموونە دەنگەکانی وەک (ح، ع، غ، ق، ل، ڕ، وێ) بۆیە مەسەلەکە بە تەواوی پێچەوانەیە و ئەلفبێی لاتینی، کە کوردی باکوور ناچاری بەکارهێنانی کراون، لەگەڵ تایبەتمەندی زمانی کوردیدا ناگونجێت و ئەو دەنگانەی لە سەرەوە هاتوون، لە نووسینی لاتینی-تورکیدا وێنەیان بۆ دانەندراوە. لەبەر ئەوە دەبینین کوردی باکوور، تەنانەت بە ئەلفوبێی لاتینیش ناتوانن بە دروستی خانی و مەلای جزیری بخوێننەوە، ئەگەر بشتوانن، بە زەحمەتێکی زۆرەوە، بیخوێننەوە ئەوا تێی ناگەن. ئەمە بەرهەمێکی ڕاستەوخۆی پرۆسێسی کۆلۆنیالییانەی بەنامۆکردنی کوردی باکوورە بە زمان و کولتوورە نەتەوەییەکەی. ئاشکرایە سەپاندنی ئەلفوبێی لاتینی بەسەر کوردی باکووردا گەورەترین و بەکارترین ئامرازی ئەم بەخۆناموکردنە کولتووری و زمانییە بووە، چونکو ئەلفوبێیەکە و زمانی تورکی، شارەگی ئایدیۆلۆجیای شۆڤێنیستیی کەمالیزم پێک دەهێنن.

*** بە ڕای تۆ تا ئێستا لە لایەن دەستەیەک یان کەسایەتیەکی باوەڕپێکراوی کوردەوە بە عەقڵێکی بابەتییانە بیر لەم مەسەلەیە کراوەتەوە -مەسەلەی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی- یاخود دەچێتە خانەی کاریگەری جیهانگیری یان لاسایی کوێرانە؟**

-- هەر کەسێک بۆ ئەوەی لە بواری زمانی کوردیدا کەسایەتییەکی باوەڕپێکراو بێت، پێویستە بە باشی شارەزای زمانی کوردی بێت، بە هۆی شارەزایی و پسپۆڕی و کارە زانستی، یان

ئەدەبییەکانییەوە، ئەو متمانەیەی بەدەست هێنابێت. بە رای من هەر کەسایەتییەکی لەو جۆرە، ئەگەر ئۆبجێکتیڤانە، بە دوور لە فشار و کارتێکردنی سیاسی بۆ ئەم مەسەلەیە بڕوانێت، ناتوانێت داوای گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی، بە ئەلفوبێی لاتینی بکات. چونکو ئەم بۆچوونە، لە رووی زانستیی زمانەوە، لەگەڵ سروشتی زمانی کوردی و تایبەتمەندیی دەنگەکانیدا ناگونجێت. لەمەیش زیاتر گۆڕینی ئەلفوبێ تەنیا مەسەلەیەکی تەکنیکی نییە، بەڵکو پەیوەندی بە ستروکتووری زمانەوە، وەک سیستمی بیرکردنەوە هەیە. دەشێت مرۆڤ لە زۆر مەسەلەدا، وەک بەشێک لە ئازادیی خۆی، کوێرانە، یان بە ئاگاییەوە لاسایی رۆژئاوا بکاتەوە، بەڵام مەسەلەی گۆڕینی ئەلفوبێ، یاریکردنە بە رابردووی کولتووری و ئێستا و داهاتووی نەتەوە، بۆیە بۆ لاساییکردنەوە قبوول ناکات.

• کورد وەک نەتەوەیەک هەر دەبێ رۆژێک لە رۆژان چ زمانی ئەدەبی، چ ئەلفوبێی نووسین یەک بخات، بە رای تۆ دواجار چارەسەر چییە؟ کورد دەبێ بۆ ئەو ئەرکە حەتمی و گەورەیە چی بکات؟

- یەکخستنی زمانی ئەدەبیی کوردی، وەک رزگاربوون و یەکخستنەوەی کوردستان، خەون و ئاواتی هەر مرۆڤێکی کوردە، بەڵام بە رای من ئەم یەکخستنەی زمانی کوردی (دیارە مەبەست یەکخستنی کوردیی خواروو و سەروویە) کارێکی سەختە. ئەمەیش لەبەر نەبوونی دەوڵەت و دەوڵەتی یەکگرتووی کوردی نییە، بەڵکو لە بنەڕەتدا لەبەر ئەوەیە کە ئەم دوو شێوە زمانە، لە رووی رێزمان و رستەبەندییەوە جیاوازییان هەیە. ناکرێت لەم دوو شێوە زمانە، زمانێکی نوێ دروست بکرێت. بە تایبەتیش کە زمان بەرهەمی کۆمەڵ و ژیانە و ناکرێت لە کارخانە و بە بڕیار دابتاشرێت. لە هەمان کاتدا ئەم دوو شێوە زمانە هەر یەکەیان بە جۆرێک رەوشی گەشەکردنی

خۆی گرتووه که به راستی له دوو زمان، نه‌ک دوو دیالێکت یان شێوه زمان، ده‌چن. له رووی زانستی زمانه سنوورێکی روون له نێوان زمان و دیالێکتدا نییه. هه‌ر دیالێکتێک، ئه‌گه‌ر رێزمان و ده‌ستووره‌که‌ی نووسرایه‌وه، فه‌رهه‌نگی بۆ داندرا و ئه‌ده‌بیاتی پێ نووسرا ده‌کرێت بگۆڕدرێت به زمان، یان به زمانێک دابندرێت. به رای من هه‌ر کام له‌م دوو شێوه زمانه، له روانگه‌ی زانستی زمانه‌وه، هه‌موو مه‌رجه‌کانی زمانی سه‌ربه‌خۆیان تێدایه، به‌لام هێشتا ئێمه قسه له دوو شێوه زمانی کوردی، نه‌ک دوو زمان ده‌که‌ین، چونکو ئێمه‌ی کوردی باشوور و باکووری کوردستان، له‌گه‌ڵ جیاوازی شێوه‌زمانه‌که‌مان، خۆمان به کورد ده‌زانین. ئه‌مه له رووی سیاسییه‌وه بایه‌خێکی زۆری هه‌یه، به‌لام به ته‌نیا ناتوانێت رێگه بۆ دروستبوونی زمانی ئه‌ده‌بیی یه‌کگرتوو خۆش بکات. به رای من نابێت له‌وه بترسین که کورد، له ئاستی کوردستاندا، به دوو شێوه‌زمان، یان دوو زمان بنووسێت. به‌لام زۆر گرنگه کار بۆ لێکنزیکردنه‌وه‌ی ئه‌م دوو شێوه‌زمانه و نزیکبوونه‌وه‌ی کولتووری و هه‌ماهه‌نگیی نه‌ته‌وه‌یی بکرێت، بۆئه‌وه‌ی له لایه‌که‌وه جیاوازییه زمانی و کولتوورییه‌کانی نێوان به‌شه‌کانی کوردستان که‌متر بکرێنه‌وه، له لایه‌کی تروه گه‌لی کورد، له هه‌ر به‌شێکی کورستاندا بێت، ئاسانتر له شێوه‌زمانی یه‌کتری بگه‌ن. ره‌نگه گرنگترین هه‌نگاوێک، وه‌ک سه‌ره‌تا، بو نزیکبوونه‌وه‌ی زمانی و کولتووری یه‌کخستنی ئه‌لفوبێ، به‌کارهێنانی ئه‌لفوبێی کوردی بێت له باکووری کوردستاندا، که دیاره ته‌نیا گه‌لی باکووری کوردستان خۆیان ده‌توانن بڕیاری له‌و جۆره بده‌ن. ئه‌م کاره له چوار لایه‌نه‌وه گرنگه:

یه‌که‌م: گه‌لی باکووری کوردستان به ریشه‌ی کولتووری و مێژووی ئه‌ده‌ب و نووسینی خۆی ئاشنا ده‌کرێته‌وه و له‌و دابڕان و نامۆبوونه کولتوورییه‌ی تورک به‌سه‌ریدا سه‌پاندووه، ده‌رباز ده‌بێت.

دووەم– کوردی باکوور دەتوانیت سوود لەو سامانە ئەدەبی و کولتوورییە فراوان و هەمە لایەنە وەربگرێت کە دووسەد ساڵە، بێ دابڕان، بە شیوەزمانی کوردیی باشوور دەنووسرێت، هەروا دەتوانێت بەبێ گرفت ئاگاداری ئەدەبیاتی ناوچەی بادینان بێت. ئەو سامانە کولتوورییە نەتەوەییە لە بواری ئەدەب، هونەر، زانین و زانستدا، لە رەوشی بەردەوامبوون و گەشەکردنیدا، بنەمای فیکری و ئیستاتیکی و کەسایەتیی مرۆڤی کورد و نەریت و پرینسیپە هونەرییەکانی ئەدەبی کوردی دارشتووە. بۆیە ناکرێت مروڤ بە کوردی بنووسێت و ئاگاداری ئەو سامانە کولتوورییە نەبێت. لە هەمان کاتدا کوردی باشوور و رۆژهەلاتی کوردستان دەتوانن بە بەرهەمی نووسەرانی باکووری کوردستان ئاشنا ببن.

سێیەم– راستە هەردوو زاراوە، یان شیوەزمان، وەک لە سەرەتادا ئاماژەم بۆ کرد، جیاوازیی زۆریان هەیە، بەلام بە رای من ئەلفوبێی لاتینی جیاوازییەکەی زەقتر و زیاتر کردووە و دیوارێکی لە بەردەم نزیکبوونەوەی ئەم دوو شیوە زمانە هەلچنیوە کە بە هۆیەوە دابرانی کولتووری و زمانیی لە نێوان کوردی باکوور و کوردی باشوور و روژهەلات زورتر بووە. بۆیە هەر هەوڵ و کۆششێک بۆ نزیکبوونەوەی کولتووری و زمانی و هەماهەنگی (ئینتیگراسیۆن)ی نەتەوەیی لە نێوان ئەو بەشانەی نەتەوەکەماندا، بە بێ یەکخستنی ئەلفوبێ، واتا بە بێ گەرانەوەی کوردی باکوور بۆ ئەلفوبێی کوردی، ئەنجامێکی ئەوتۆی نابێت.

ئێمە لەم رووەوە ئەزموونی هەندێک گەلانی سۆڤییەتی هەلوەشاوەمان هەیە. لە دوای شۆرشی ئۆکتوبەر، دەوڵەتی سۆڤییەت ئەلفوبێی کیریلی بەسەر هەندێک گەلانی سۆڤیەتدا، لەوانە گەلانی

تورکزمان تاجیک، سەپاند. ئەگەرچی، لە ماوەی حەفتا ساڵی دەسەڵاتی سۆڤیەتدا، ئەو گەلانە بە دەیان هەزار کتێبییان لە بواری جۆراوجۆری زانین و زانست و ئەدەبدا بەو ئەلفوبێیە بڵاو کردبۆوە، کەچی دوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت، گەلانی تورکزمان، دەستبەرداری ئەلفوبێی کیریلی بوون. من چەندان جار ئەم مەسەلەیەم لەگەڵ هەندێک رووناکبیری باکووری کوردستاندا باس کردووە، بەڵام ئەوان، ئامادە نین تەنانەت مناقەشەی ئەم مەسەلەیە بکەن، چونکو ئەلفوبێی لاتینی لای ئەوان و رووناکبیرانی تورک، پیرۆز کراوە، باوەڕیان بەو وەهم و خورافەیە هێناوە کە ئەوان ئەوروپایین، بۆیە دەبێت بە ئەلفوبێی ئەوروپایی (لاتینی) بنووسن. ئاشکرایە ئەمەیش ئەنجامێکی تری ئایدیۆلۆجیای کەمالیزمە لە تورکیا و باکووری کوردستاندا.

چوارەم: ئەلفوبێی کوردی، لە باکووری کوردستاندا، دەتوانێت ببێتە یەکێک لەو توخمە کولتوورییانەی کە کورد لە تورک جیا بکاتەوە. ئێمە زمانەکەمان پێناسە (هەویە)ی نەتەوەییمانە و گرنگترین (رەنگە تاکە) توخمی کولتوورییە کە لە تورک، عەرەب و فارس جیامان دەکاتەوە. ئەگەر ئێمە زمانەکەمان لە دەست بدایە ئەوا دەمێک بوو لە نێو ئەو گەلانەدا توابووینەوە. زمانی کوردی لە باکووری کوردستاندا، کە شەڕی مان و نەمان دەکات، بە تەواوی لە بەردەم زمانی تورکیدا پاشەکشەی کردووە. ئەمڕۆ زۆرینەی کوردی باکوور زمانەکەی خۆیان لە بیر براوەتەوە و تەنانەت لە ئەوروپایش، بە زمانی تورکی دەدوێن و بیر دەکەنەوە. بەکارهێنانی ئەلفوبێی کوردی لە باکووری کوردستاندا، قورساییەکی زیاتر بە زمانی کوردی دەدات، وەک تاکە فاکتەری خۆجیاکردنەوە لە تورک. رەتکردنەوەی ئەلفوبێی لاتینی-تورکی، کە بەشێکە لە ئایدیۆلۆجیای کەمالیزم، تەحەدایەکی

گەورەی کەمالیزم و سیاسەتی کوشتنی زمانی کوردییە، کە دەیان ساڵە دەوڵەتی تورکیا پەیڕەوی دەکات.

*** بە حوکمی ئەوەی بەڕێزتان شاعیرێکی گرنگی کوردن، ئەو گەنجینە گەورەیەی شیعری کلاسیکی کوردی، کە بەشی زۆری ستاتیکا و گەمە زمانەوانییەکانیان بە شێوە و شێوازی تیپی کوردی هەڵچنراوە، گۆڕینی ئەم ئەلفبێیە نابێتە هۆی کوشتن و نەمانی ئەو جوانییانە؟**

-- شیعری کلاسیکی کوردی، کە بە سێ شێوەزمانی کوردیی سەروو، گۆران (هەورامی) و کوردیی خواروو نووسراون، هێشتا گرنگترین میراتی ئەدەبی و جوانترین سامانی ئەدەبی و زمانیی کوردن. زمانی کوردی بۆیەکەمین جار لە ڕێی ئەو شیعرانەوە، لە زمانی پەیڤین و قسەکردنەوە گۆڕدرا بە زمانی نووسین. ئەم گۆڕانە گەورەیە، کە نیشانەی خوناسینی نەتەوەیی و شانازیکردنە بە زمانی نەتەوەییەوە، لای زۆر نەتەوەی تریش (فارس، ئیتالی، هەنگاری، ئۆکراینی ..تاد) سەرەتا بە شیعر دەستی پێ کردووە. دواتر زمانەکە، لە زمانی شیعرەوە گۆڕدراوە بە زمانی نووسینی بابەتی فیکری و زانستی. ئەم شیعرە کلاسیکییانە، وەک شیعری کلاسیکیی گەلانی تری ڕۆژهەڵات، پشت بە هونەری ڕەوانبێژی هونەری وێنەی شیعری، بە تایبەتی جیناس و تیباق و لێکچوون و میتافۆر و ڕەمز و هونەری یاریکردن بە وشە و هەندێ جار بە تیپەکان، دەبەستێت. نووسینی ئەو تێکستە کلاسیکییانە بە ئەلفوبێی لاتینی بەشێکی گرنگی لایەنی هونەری ڕەوانبێژی و هونەری گەمەکردن بەزمان و تیپەکان و لایەنی ئیستاتیکی شیعرەکان دەشێوێنێت، لە هەمان کاتدا ئەم تێکستانە پڕیەتی لە وشە و واژەی خوازراوی ئەدەبی و فیکری و فەلسەفی، کە بە ئەسڵ عارەبین، بەهۆی کولتووری ئیسلامییەوە

هاتوونەتە نێو زمانی کوردی و فارسی و تورکیشەوە. ئەم وشە و واژە خوازراوانە، کە بوونەتە بەشێک لە زمانەکەمان، دەنگی ئەوتویان تیدایە کە بە ئەلفوبێی لاتینی وێنەیان بۆ دانەندراوە. بۆیە نووسینیان بە ئەلفوبێی لاتینی ماناکانیان تێک دەدات و جوانییەکەیان دەشێوێنێت. هەروا ئەم تێکستانە لە ریشەی کولتووری و سیاقی مێژوویی و ئێپستیمیی خۆیان دادەبڕێن.

* ئەنجامدانی: ڕەوشت محەمەد

زمانی یەکگرتووی کوردیو
گرفتو ئاستەنگو رێگا چارەسەرییەکانی

*** بەڕێزت زمانی ستاندارد چۆن پێناسە دەکەی‌و مەبەست لە زمانی ستاندارد چییە؟**

-زمانی ستاندارد لە ناوەڕۆکدا ئەو زمانە ئەدەبییەیە کە لە رەوشێکی مێژوویی ژیانی نەتەوەدا دەردەکەوێ. گەشە دەکات، پێش دەکەوێتو بڵاو دەبێتەوە. سەرەنجام لە ناوچەو هەریمو شوێنە جۆراوجۆرەکانی وڵاتدا خۆی دەسەپێنێ. دواتر ئەو زمانە لە رەوشی گەشەکردنی نەتەوەدا دەبێتە زمانێکی گشتی، یان مورکی زمانی گشتی وەردەگرێت، ئیدی ئەو زمانە ستاتووسی زمانی ستاندارد پەیدا دەکات. دواتریش بە بڕیارێکی سیاسی، لە لایەن دەسەڵاتی سیاسییەوە، یان پەرلەمانەوە، دەکرێتە زمانی ستانداردی نەتەوەو لە هەموو دەزگاکانی دەوڵەتو سیستمی خوێندنو راگەیاندندا بەکاردەهێنرێت دەبێتە ئەو داوە بەهێزەی کە تەواوی ئەندامانی نەتەوەو ناوچەکان، لە رووی کولتوورییەوە، لە رووی لێک تێگەیشتنەوە، لە رووی وەرگرتنی زانیارییەوە پێکەوە دەبەستێتەوە.

*** پێت وایە زمان پێش ئەوەی کە ببێتە زمانێکی نەتەوەیی، واتە دەبێ ئەو پرۆسە زمانە ئەدەبییە تێپەڕ بکات، دوایی بڕواتە ناو قۆناغێکی نەتەوەیی دیکەوە. ئاخۆ زمانی کوردی ئەو قۆناغەی تێپەڕاندووە کە ئێمە بتوانین بڵێین بەرەو زمانێکی ستاندارد دەڕوات؟**

- ڕاستییەکەی هەر زمانێک لە کۆمەڵێک دیالێکتیک پێک دێتو کاتێک فاکتەری جیۆگرافیو سیاسی بەشەکانی نەتەوەیەک لە یەکتر دابڕێ، ئەمە لە ڕەوشێکی مێژووییدا دەبێتە هوی ئەوەی کە دیالێکتەکان دروست ببنو بە جیا لە یەکتر، لە ئاخاوتنو قسە کردندا، گەشە بکەن. کاتێک نەتەوەیەک دەگاتە ئەو ئاستەی کە بتوانێت هزرو بیرو جیهابینیو هەستی خۆی بە نووسین دەربڕێ، زمانی ئەدەبی سەر هەڵدەدات. زمانی ئەدەبی لەیەک کاتدا لە هەموو ناوچەکانی وڵاتەکەدا دەست پێناکات، ناوچەیەک یان چەند ناوچەیەک، کە دیالێکتیک یان چەند دیالێکتیکی تێدا زاڵە، لە ڕووی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتییەوە لە ناوچەکانی تر دەرفەتی گەشەکردنی زیاتری بۆ ڕەخساوە، دەستەی خوێندەوارو ڕووناکبیر لەو ناوچەیە زیاتر پێگەیشتوون، ئەم دەستە ڕووناکبیرە دەست بە نووسین دەکەن یا دەیانەوێ هزرو بیرو هەستو جیهانبینی خۆیان لە ڕێی نووسینەوە دەربڕن، لێرەوە زمانی نەتەوە لە زمانی ئاخاوتن و قسەکردنەوە دەگۆڕدرێت بۆ زمانی نووسینیش. لەم ڕەوشەدا بێگومان ئەو ناوچەیەی کە ئەو زمانە ئەدەبییەی تێیدا دەرکەوتووە دیالێکتیک یان چەند دیالێکتیکی ئەو ناوچەیە، دەبێتە بناغەی ئەو زمانە ئەدەبییە، بەڵام سروشتی زمانی ئەدەبی، لای هەموو نەتەوەو گەلان، ئەوەیە کە بۆ ئەوەی بتوانێ بەردەوام بێ، بۆ ئەوەی بتوانێ شێوەی زمانی یەکگرتوو وەربگرێ، تەنیا خۆی لە ناوچەکانی تر کە بە دیالێکتی تر دەدوێن، بڵاو ناکاتەوە، بەڵکو لە ڕەوشی یان لە پرۆسێسی خۆ بڵاوکردنەوەدا، هەندێک تایبەتمەندیو سروشتی دیالێکتەکانیش

وەردەگری. لە رووی زاراوەوە رەستەبەندییەوە دەکەویتە ژێر کاریگەری هەندیک دیالیکتی تر. بەم شیوەیە زمانی ئەدەبی وردەوردە جیگای خوی لە ناوچەکانی دەرەوەی خویدا دەکاتەوە، ئەم پروسیسەش بە جوریکی سروشتی، رەوشی گەشەکردنی سیاسیو کولتووریو زمانیی نەتەوەکە خوی دروستی دەکاتو دەیسەپینی. لیرەشەوەیە زمانی ئەدەبی دەگوردری بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی نەتەوەکە. هەر ئەوەشە دواتر، وەکو وتم، بە بریاریکی سیاسی دەگوردری بە زمانی ستاندارد یان زمانی رەسمی، یان زمانی دیوانیی دەولەت. یان زورجار پیش ئەوەی زمانەکە، بە بریاری سیاسی، بگوردری بە زمانی ستاندارد، رولی زمانی ستاندارد دەبینی، جەنابت باسی زمانی کوردیت کرد، ئەگەر سەیری زمانی کوردی بکەین، ئیمە ئەمرو زمانیکی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردیمان هەیە کە لە باشوور و روژهەلاتی کوردستاندا بوتە زمانی نووسین، زمانی روژنامەوانی، زمانی خویندن، زمانی حکوومەتو هەر دەسەلاتیکی کوردی، کە بەلای کەمەوە لەم هەشتا، سەد سالەی دواییدا پیکهیندراوە. ئەمە بە بریاری سیاسی کەس نەبووە، بەلکو رەوشی گەشەکردنی سیاسی و کولتووریی کورد ئەمەی سەلماندووە. کاتیک کورد، پیش زیاتر لە هەشتاوپینج سالیک، لە سلیمانی حکوومەت دادەمەزرینی، ئەو زمانە ئەدەبییە بەکاردەهینیت، کە سەد سال پیش ئەوە لە باشوورو روژهەلاتی کوردستاندا دەرکەوتووە. دواتر کاتیک کوماری دیموکراتیکی کوردستان لە مەهاباد دیتە دامەزراندن، پیشەوا و حکوومەت و دەزگاکانی کومار، لە لە بەریوەبردن و خویندندا، لە روژنامەوانیدا، هەمان ئەو زمانە بەکاردەهینن، بەبی ئەوەی بریاریکی سیاسی لە پشتەوە بووبیت. دوای راپەرین بە هەمان شیوە.

ناسیونالیزمی کورد، بە دریژایی سەدەی بیستەم لە باشوورو روژهەلاتی کوردستاندا، لە ئەدەبیات و وتاردانیدا و لە کار و

چالاکییەکانیدا هەر هەمان ئەو زمانە بەکاردێنێت کە ئێستا من و تۆ پێی دەدوێین. هەموو حیزبە کوردستانییەکان لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان بەرنامەیان، پرۆگرامیان، بڵاوکراوەکانیان بەم شێوە زمانەیە. بزاڤی چەکداری ئەیلوول‌و دەسەڵاتەکەی، ئەمڕۆ حکوومەتی کوردستان، پەرلەمان، سەرۆکایەتیی پەرلەمان سەرۆکایەتیی هەرێم و حکوومەت، هەموو دەزگاکانی ئێمە ئەم زمانە لە نووسین‌و وتاری رەسمیدا بەکار دەهێنن. لێرەوە ئەو زمانە بۆخۆی لە رەوشی گەشەکردنی نەتەوەکەماندا ئەو پلەوپایە (ستاتوسە)ی پەیدا کردووە، یانی زمانەکە خۆی، بەهۆی ئەو توانای دەربڕینەی هەیەتی، بەهۆی ئەو دینامیکیەتی گەشەکردن و پێشکەوتنەی، کە لەگەڵ رەوشی گەشەکردنی کۆمەڵی کوردستاندا رۆیشتووە، بەهۆی ئەو هەموو بابەتە زانستی، ئەدەبی، فکری، فەلسەفی و ئابوورییەی پێی نوسراوە، سەلماندوویەتی کە شایستەی ئەوەیە زمانی نەتەوەیەک بێت، شایستەی ئەوەیە ئاستی پێشکەوتنی کولتووری و فیکریی نەتەوەکە پیشان بدات. تۆ لە رێگەی زمانی کوردییەوە، زۆر بە ئاسانی، دەتوانی بزانی کورد لە رووی سیاسییەوە لە چ ئاستێک دایە، یان کولتوور و ئەدەبەکەی لە چ ئاستێک دان، ئاستی هزری، ئاستی زانستی و خوێندەواریی کورد، تێکڕای ئەمانە لە زمانەکەیدا دەبینرێن. لە هەموو نەتەوەیەکیشدا هەر وایە. لەبەرئەوە زمانی ئێمە وەکو وتم، لە رەوشی خەباتی سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتیی گەلی کوردستاندا، بەم شێوەیە گەشەی کردووە. ئێمە کە چاو دەکەینەوە کێوێک لە میراتی کولتووری، ئەدەبی و فیکری دەبینین، کە بەو زمانە هاتوتە بەرهەم، ئێمەیش یان نەوەی دوای ئێمەیش درێژە بەوە دەدەن.

-* دوكتور جەنابت پێت وایە، هەر لە قسەكانیشدا وا دەركەوت، كە ئەو تایبەتمەندیانە ئەو سروشتەی ئەمڕۆ زمانی كوردییان گەیاندوتە ئەو ئاستە، هەڵبەتە تایبەتمەندییەكانی خۆی بوون، بەلام ناوەندێكی بڕیاردەری حكوومی لە پشت نەبووە، كە بیگەیەنێتە ئەو ئاستە، هەر كەس لە ئاستی رۆشنبیران، شاعیران، نووسەران و دڵسۆزانی كورد گەیاندویانەتە ئەو ئاستە دەتوانین بڵێین هەر زمانێك تایبەتمەندیی تایبەت بە خۆی هەیە. بەڕای جەنابت تایبەتمەندییە بەرچاوەكانی زمانی كوردی كامانەن؟

- تایبەتمەندیی یەكەمی زمانی كوردی ئەوەیە كە لە هیچ زمانیكی دیكە ناچێت، دووهەم تایبەتمەندیی ئەوەیە كە بە راستی زمانێكی شیرینە، زمانیكی ئاسكە، زمانێكە زۆر بە ئاسانی خەلكی بیانی دەتوانی فیری بیت، لە هەمان كاتدا زمانێكە دینامیكیەتیكی بەهێزی پێشكەوتن و گەشەكردنی تێدایە. زمانی كوردی یەكیك لە شتە جوانەكانی ئەوەیە، چۆن وشە، یان قسە دەوترێت، بە هەمان شێوە دەنووسرێت، لە كاتێكدا هێندیک زمانی تری دنیا، بو نموونە فرەنسایی، جاری وایە وشەیەک دە پیتە تو سێ چوار پیتی دەخوێنیتەوە، زمانی كوردی زمانیكە سیستمی نووسینی و سیستمی دەنگییەكەی، موسیقا و هارمونیایەكی زور شاعیرانە و جوانی تێدایە. هەروا زمانی كوردی ئەو تایبەتمەندییەی تێدا هەیە، كە لەگەڵ ئاوەزی مرۆڤی كورددا لەگەل شێوە و سروشتی ژیانەكەیدا، لەگەڵ شێوەی پێشكەوتنەكەیدا، بە جوریكی دینامیكی و ریكوپیك رویشتووە. جگە لەوە زمانی كوردی بەو ئەلفوبێیەی كە پێ دەنووسین، كە لە بنەڕەتدا ئارامییە، عەرەب و فارسو دەری و نەتەوەی تریش بەكاری دینن. بەلام ئەم ئەلفوبییە، لە زمانی كوردیدا هەموار كراوە و لەگەڵ تایبەتمەندیی زمانی كوردیدا، گونجێندراوە سیستمی دەنگی و

سیستمی نووسینی کوردی، هارمونیا و تەباییەکی گونجاوی تێدایە و گرفتی تیپە دەنگدارەکان (ڤوکالەکان) لە نووسینی کوردیدا چارەسەر کراون، کەچی بە پێچەوانەوە لە عەرەبی و فارسی و دەریدا، هێشتا ئەو گرفتانە هەن. زور جار زەحمەتە کەسێک، ئەگەر مانای وشەیەک نەزانێت، بتوانێ وشەکە بە دروستی بخوێنێتەوە. جەنابیشت فارسی دەزانی، وشەیەکی فارسی، ئەگەر نەزانی ماناکەی چییە زور بە ئاسانی دەکرێت بە هەڵە بـیخوێنیتەوە زمانی عەرەبییش وایە، چونکە دەنگە ڤوکالەکان، تیپە دەنگدارەکان، نانووسرین، لە جیاتیان سەر و بۆر و ژێر بەکار دەهێنرین، کە ئەوانیش زورجار نانووسرین. لە کوردیدا ئەم گرفتانە چارەسەرکراون. ئەمە بە بەشێکە لە جوانی زمانی کوردی، بەشێکە لە دینامیکیەتی پێشکەوتنی زمانی کوردی، کە ئێمە لەو گرفتانە دەرباز بووین.

*** واتە بە پێی ئەو شتەی باست کرد سروشتیش کاریگەری لەسەر زمانی کوردی زۆر هەبووە، سروشتی کوردستان، هەڵکەوتی جوگرافیایی، بە پێ ئەو هەست و نەستەی کورد لەگەڵ روحی شاعێرانەدا زۆرتر هاتۆتەوە زمان و کاریگەریی لەسەر فۆنۆتیک و دینامیکی زمانەکەشدا نەبووە، وایە؟**

- بێگومان سروشت کاریگەریی زوری بووە. زمانی کوردییش زمانێکە موسیقا و ریتمیکی تایبەت بە خوی هەیە. من لە دەرەوە، لە زۆر وڵاتی بیانی کە بو شیعر خویندنەوە بانگ کراوم، بە کوردی هەندێ شیعرم خوێندۆتەوە، وتووشمە بۆ ئەوەی ئاوازی زمانەکەتان گوێ لێ بێت، دواتر ئامادەبووان زمانەکەیان بەلاوە زمانێکی پڕ موسیقا و سەرنجراکیش بووە. هیچ وشەیەک نییە لە کوردیدا ریتمیکی نەبێت، کە نەتوانی وەزنی بو دابنێیت، تو کە دەڵێی، بۆ نموونە رەفیق سابیر. یەکسەر ئەم دوو وشەیە، هەریەکەیان دوو

برگەیە. وشەی کوردی ریتمیکی موسیقیی ناوەکیی تیدایە کە زورجار، لەگەڵ دەنگی ڤووکالەکاندا، ئەم موسیقایە رەوشیکی تایبەت بە خوی دەگریت.

*** مامۆستا ئێمە زیاتر با بڕۆینە سەر شێوازەکانی پەرەپێدانی زمانی کوردی و ئەو قۆناغە و ئەو پرۆسەیە کە دەبێ زمانی کوردی بەرەو ستاندارد ببات، با باس لەسەر ئەوە بکەین، جەنابت پێت وایە، ئەم زمانە، زمانی کوردی چۆن دەبێتە زمانێکی ستاندارد، ئەو ئامراز و کەرەسانەی کە پێویستن بۆ بە ستاندارد بوونی زمانی کوردی جەنابت چۆنیان دەستنیشان دەکەی؟**

- بەلی: بەریزتان دەزانن، کە ئەمرو، لە کوردستاندا سی شیوە زمان لە نووسیندا، بەکار دیت، شیوە زمانی کوردیی باکوور، کە بە شیوە زمانی یان بە چەند دیالیکتی کوردیی باکوور بە تیپی لاتینی دەنووسن و هەر لە باکوور ئەو گرفتەیان هەیە، هەندیک لە زازاکانیش کە بە شیوەزمانی زازا، دیالیکتیکی کوردییە دەنووسن، کوردی باشوورو روژهەلاتیش، بەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە دەنووسین کە ئەوە دووسەد ساڵ زیاترە لە ئەدەبی کوردیدا دەرکەوتووە. هەر لە سەرەتای دەرکەوتنیشیدا شاعیران لە سنە سالمی سنە، لە مەهاباد و موکریان وەفایی، لە کەرکووک شیخ رەزا، لە کویە حاجی قادر، لە سلیمانی نالی و کوردیو سالم، پییان نووسیوە. بە بوچوونی من هەر قسەکردنیک لە زمانیکی ستاندارد بو هەموو کورد و هەموو کوردستان قسەیەکە ئەنجامیکی کونکریتی نابیت. چونکە ناتواندریت، لە شیوە زمانی کوردیی باکوور و باشوور زمانیک دروست بکەی. زمان لە رەوشی سروشتی و میژوویی نەتەوەدا گەشە دەکات و وەک زمانی ئەدەبی گورانی بەسەردا دیت. بیجگە لەوەش ناتواندریت ئەو کارە بکریت، ئەگەر بشتوانری بکری،

کە ناکرێ، ئەو دەسەڵاتە سیاسییە نییە، لە باکووری کوردستانو لە هەموو کوردستاندا ئەو زمانە ستانداردە بەسەر خەڵکدا بسەپێنی.، ئەمرو زمانی کوردی لە باکووری کوردستان ئازاد نییە، گەلەکەشی ئازاد نییە، زمانەکەی ڕووبەڕووی کوشتن دەبێتەوە، گەلەکەشی ڕووبەڕووی ستەمکارانەترین شوڤێنیزمی دەولەتی دەبێتەوە. لەو حالەتەدا تەنیا کوردی باکوور، سبەینی کە خویانو زمانەکەیان ئازاد دەبن، دەتوانن بڕیار بدەن چ شیوە زمانێک بو نووسین بەکاردەهێنن. ئێمە ئەمڕو لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هیچ چەپەریکی ئەوتۆمان لەبەردەمدا نییە بۆ ئەوەی ئەو زمانە ئەدەبییە یەککرتووە، وەک زمانی ستانداردی کوردی بە فەرمی بناسرێ، دەڵێم بە فەرمی بناسرێ، چونکە لە بنەرەتدا ئەو زمانە هەیە و ستاتووسی زمانی ستانداردی هەیە و ڕۆلی زمانی ستاندارد دەگێڕێت، سەدەیەک زیاترە، وەکوو باسم کرد، ئەو ڕۆلە دەگێڕێت، بەڵام زور گرنگە کە هەوڵ بدرێت ئەو زمانە ئەدەبییە یەککرتووە، لەگەڵ شیوە زمانی کوردیی باکوور لێک نزیک بکرینەوە، هەوڵ بدریت لە ڕووی زاراوە و لە ڕووی هێندێک شتی ترەوە کە ئەمە مەسەلەیەکی زمانی ڕووتە، لەیەک تری نزیک بکرێنەوەو هەرکامەیان بە وشەو زاراوەی ئەوەی تر دەولەمەندتر بکرێن. بۆیە ئێمە کە قسە لە زمانی ستاندارد دەکەین، قسە لە ئیمکانییەتی ناساندن و بەرەسمیکردنی زمانی ستاندارد دەکەین، کە ئەمڕۆ لە باشووری کوردستاندا ئەو ئیمکانییەتە هەیە و دەشتوانرێ کاری بۆ بکریت. لە هەمان کاتدا دەکرێ دەزگایەکی تایبەت بە زمان، لە کۆمەڵێک خەلکی پسپۆڕ پێک بێت، کە توانا و دەسەڵاتی زانستییان لە بواری زمان و شارەزایی زماندا ئەوەندە بێت، قسەکانیان جێگای ڕیز و پەسەندی هەموو لایەک بێت، ئەو دەزگایە کار بکات بو پاراستنی زمانی کوردی، بۆ گەشەپێدانی، بۆ دەولەمەندکردنی بۆ نزیککردنەوەی ئەو دوو شێوە زمانە لە یەکتری،

له هەمان کاتدا هەوڵێکی زۆر جیدی بدات بۆ ئەوەی دیالێکتەکان، کەلە هەر وڵاتێکدا سامانێکی کولتوورین، بپارێزرێن، تا بە شێوەیەک لە شێوەکان ئەو دیالێکتانە بتوانن درێژە بە خۆیان بدەن.

*** دوکتور هەروەک باسیشت کرد ئێستا ئەو هەلە مێژووییە، ئەو قۆناغە سیاسییە کە لە باشووری کوردستان هەیە بێگومان رۆڵی یەکجار زۆری لە پەرەپێدانی فەرهەنگو ئەدەب و کولتووری کوردیدا هەبووە، لە مێژووی کورددا وەک قۆناغێکی درەوشاوەی کورد دەتوانین چاوی لێ بکەین، بۆ پاراستنیشی دەبێ هەموو هەوڵ بدەین بەلام لێرەدا کۆمەڵێک ناوەندی حکوومەتی، یان کەسایەتیی فەرهەنگی، ناوەندی رۆژنامەوانی و راگەیاندن بەردەوام رۆژانە لەگەڵ زماندان، کار بە زمان دەکەن، واتە پێشتر سیستمی پەروەردە لێرەدا، سیستمی پەروەردە چ رۆڵێک دەتوانێ ببینێ لە دروستبوونی ئەو پرۆسە زمانە نەتەوەییو زمانە ئەدبییە، یەکگرتووەدا؟**

- بەڵێ، هەر زمانێک بێگومان گرفتی تایبەت بە خۆی هەیە، ئێمە کە باس لەسەر گرفتی زمانی کوردی بکەین، پێویستە پێش هەموو شتێک بۆ گرفتی هەر زمانێک یەکەم: وەکوو پرەنسیپ، گرفتەکان دیاری بکرێن، دووەم: پێشنیاری شێوە چارەسەریان لە رووی زانستیو زمانییەوە بکری، سێیەم: کە رۆڵی گرنگ و یەک لاکەرەوە دەبینێ ئەوەیە کە بڕیاری سیاسیی پشتگیری لەو شێوە چارەسەرکردنە بکات. بە واتایەکی تر ئەمە کاریکە پێش هەر شتێک کاری زانایانی زمان و زماناسانە ئەم گرفتانە دیاری و چارەسەر بکەن. دواتریش پەرلەمان و دەسەلاتی سیاسی، وەکوو نوێنەری گەل، وەکوو پارێزەری کەرامەت و کەسایەتیی ئینسانەکانو پارێزەری سامانی کولتووری و مادی، بە زمانیشەوە، دێت ئەو بڕیارە جێبەجێ دەکات. گرنگترین شوێن لێرەدا بۆ ئەوەی ئەو بڕیارانە لە بواری

زماندا جیبەجی بکرین، سیستمی پەروەردەیە. دوای سیستمی پەروەردە، دەزگاکانی راگەیاندن و هەموو ئەو دەزگا رەسمییانەی دەوڵەتن، کە زمانەکە لە نووسین و بڵاوکردنەوەدا بەکاردەهێنن، یان نووسراوەی رەسمی و یاسا و بڕیاری پێ دەردەکەن. لەبەرئەوە سیستمی پەروەردە گرنگترین شوێنە، چونکە تاکە شوێنێک کە بتوانی منداڵ لە پۆلی یەکەمەوە، تەنانەت لە باخچەی ساوایانەوە، فێری زمانێکی پاراو و رەوان بکەی، جوانی و موسیقای زمانەکەی تێ بگەیەنی و زمانەکەی لەلا خۆشەویست بکەی باخچەی ساوان و قوتابخانەو خوێندنگەیە. تۆ بەو رادەیەی نەوەیەک پێدەگەیەنی، کە زمانەکە بە باشی بزانی، رەوان، پاک، بە ڕێکوپێکی بیڵێ و پێی بنووسێت، بە هەمان ئەندازە یارمەتی دەدەی، بۆ ئەوەی بتوانێ بیرکردنەوەی خۆی بە شێوەیەکی روون، کۆنکریتی، ڕێکوپێک بەنووسین یان بە پەیڤین، دەرببڕی. کەواتە پەروەردە گرنگترین شوێنێکە کە تۆ دەتوانی، هەموو منداڵان بە زمانێکی پاراو و رەوان پەروەردە بکەی و بەو شێوەیەی کە گونجاوە، کە پێویستە، نەک بە شێوەیەکی هەڵە، دوای ئەوە، لەوێوە نۆرەی دەزگاکانی تری وەک، زانکۆکان، راگەیاندن و هتد... دێت.

*** دوکتور هەروەک پێشتریش باست کرد لە پێشوودا ئەدیبان و نووسەران بە ناوی دڵسۆزی و پاراستنی زمانەوە هاتوون هەرکەس لە ئاستی خۆی کاری کردووە، ئەوەش ئەمڕۆ، ئەو روانگەیە، ئەو دیدگایە هەر بەردەوامە لە کوردستان، ئێستاش هەر هەیە، هەرکەس لە ئاستی خۆی دێت کاری زمانەوانی دەکات، رای جیاواز لەسەر زمان، لەسەر شێوەی نووسینی زمانی ستاندارد و زمانی یەکگرتووی ئەدەبی باس دەکات. ئەمڕۆ بەو هەموو کەرەستەو ئامرازە راگەیاندنانەوە، جەنابت پێت وایە دەبێ چ بکرێت ئەو کەسایەتییانە**

هەرکەس لە ئاستی خۆیانەوە نەیەن و بەو شێوەیە نەبێ، بەڵکوو هەموو لە پلان و بەرنامەیەکی تۆکمەی دارێژراوی یاساییدا واتە روانگەیەکی نەتەوەیی لە پشت پاراستنی زمانەوە بێ دەبێ چ بکەن؟

- هیچ ولاتو نەتەوەیەک نییە، سیاسەتیکی نەتەوەیی نەبیت، بەو مانایە سەرجەم تیروانینی کومەل و دەولەت و دەزگا مەدەنییەکانی و رووناکبیرانی و خەلکەکەی لە یەک ستراتیژی و یەک سیاسەتدا چر دەکریتەوە. سەبارەت بە زمان، هیچ نەتەوەیەک ناناسم، جگەلە خومان، کە سیاسەتیکی زمانیی روونی لەبارەی زمانەوە نەبیت و لە هەمان کاتیشدا دەزگای جوراجوری دانەمەزراندبیت بو گەشەپیدانی زمانو پاراستنی. بویە بە بوچوونی من دارشتنی سیاسەتیکی نەتەوەیی زمانی و پیکهینانی دەزگای تایبەت بو پاراستنو گەشەپیدانی زمانەکەمان یەکیکە لەو ریگا چارەسەریانە. چونکە ئەمرو، لە کومەلی کوردەواریدا، ئاژاوەیەکی یەکجار گەورە هەیە لە بواری رووناکبیری، لە بواری ئەدەبی، لە بواری ئابووری، ئەم ئاژاوەیە زور بە زەقی لە زمانیشدا دەردەکەویت. روژانە وشەو دەستەواژە و زاراوەی نویی فکری، فەلسەفی، زانستی، تەکنیکی، رووبەرووماں دەبنەوە، هەرکەس بە ئارەزووی خوی وشەیەک دادەتاشیو زورجاریش وشە هەلەکە دەروات و دەبیتە هەلەیەکی باو و زال لای زوربەی خەلک. لە هەموو ولاتیکدا دەزگای تایبەت بو ئەو کارە هەیە. هەر کەسیک بوی نییە بە هیچ شیوەیەک لە لای خویەوە، بە ئارەزووی خوی بیت بریار بدات وشە دابتاشی. ئەمە زمان ناشیرین دەکات، زەوقی خەلک تیکدەدات، زمان تیکدەدات. هەروا لە مەسەلەی رینووسدا، لە بواری رستەبەندیدا لە زور بواری دیکەدا، بە راستی گرفتیک دروست بووە بو زمانەکەمان. بویە زور بە داخەوە دەلیم زمانی کوردی، زمانیکی بی خاوەنە و تاکوو ئیستا هەولی جیددی بو نەدراوە.

*** دوكتور بۆ ئەوەی ئێمە ببین بە خاوەنی زمانێک و ئەو سیاسەتە زمانەوانییە کە جەنابت باسی دەکەی، دەبێ ئێمە لە پێشدا ئاستەنگ و گرفتە سەرەکییەکانی زمانی کوردی دەست نیشان بکەین، پاشان لێ بکۆڵینەوە بە شێوەیەکی زانستی، پاشان چارەسەری بکەین، بەڕای جەنابت، ئەو ئاستەنگە سەرەکییانەی کە ئەمڕۆ لە ئاقاری زمانی کوردیو لە مەیدانی ئەدەبی کوردیدا هەن کامانەن کە دەست و پێی زمانی کوردیان بەستۆتەوە؟**

- بە بوچوونی من یەکیک لە ئاستەنگەکان ئەوەیە کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لە باشووری کوردستاندا هیشتا پلەوپایە (ستاتووسی)ی زمانی ستانداردی پی نەدراوە. لەبەرئەوە ئیمە دەبینین ئاژاوە و سەرلیشیواوییەکی ئیجگار فراوان هەیە، نەک هەر لە نووسیندا، بەلکوو لەترسناکترین دەزگای نەتەوەییدا کە سیستمی پەروەردەیە، دەمیک دین کوردیی باکوور و کوردیی باشوور، لیک دەدەن، گوایا دەیانەوی زمانیک دابتاشن یان دروست بکەن، هەروەک و ئەوەی بلیی کە زمان لە کارگەدا دروست بکریّ. لە حالەتیکی دیکەشدا هەندیکجار دیالیکتەکان دین شەڕی زمانی ستاندارد دەکەن. لەو لاوە پاشاگەردانییەکی ئیجگار زۆر هەیە لە شیوەی نووسین لە بەکارهینانی وشەو زاراوەی سەیر و سەمەرە. لە بواری رستەبەندیدا زور جار کە پاراگرافیک دەخوینیتەوە هەموو وشەکان کوردین، بەلام لەبەرئەوەی کوردانە دانەڕیژراون، یان بە پیی دەستوورو ریسای زمانی کوردی دانەریژراون، هیچی تیناگەی، دەبی وشەکان لە زەینی خۆتدا بیکەیتەوە بە عەرەبی بو ئەوەی بتوانی لیی تیبگەی. ئەمە هەمووی لەگەل دووبارەبوونەوە و سەدبارە بوونەوەیاندا زمانەکە دەشیوینن. بویە بە بوچوونی من ئاستەنگەکان ئیجگار زورن و رەنگە لیرەدا شوینی باسکردنیان نەبیت، بەلام ئەگەر ئیمە سیاسەتیکی زمانیمان هەبیت، ئەوە کاری زانایانی زمان و

زمانزانانه کە بێن لیکولینەوەی تایبەتی لە بارەی ئەو گرفتانەوە بکەن و پیشنیاری ریگەچارەش بکەن. کاتیکیش کە پیشنیار دەکەن و دەولەت یان دەسەلات پشتگیریی لە کارە زانستەکەیان دەکات، ئیتر ئەمە دەگوازریتەوە بو نیودەزگاکانی پەروەردە، زانکو، راگەیاندن. لە هەمان کاتیشدا هیچ گرفتیکی زمانی نییە، نەتواندریت چارەسەر بکریت، هیچ گرفتیک نییە لە ژیانی نەتەوەیەکدا، کە پەیوەندیی بە خویەوە هەبیت، نەتواندری چارەسەری بو بدوزریتەوە. بەلام گرنگ ئەوەیە یەکەم تو بروات بەوە هەبی کە گرفتەکە چارەسەر بکەی، واتا ئیرادەی چارەسەرکردن هەبی. دووەم پلان و ستراتیجییایەک هەبی بۆ ئەوەی گرفتەکە چارەسەر بکریت، سییەم، ستافو کەرەستەی پیویست هەبی. هەموو ئەوانە، بە تایبەتی ستافو کەرەستەی پیویست (کە لیرە قسە لە زانایانی زمانو زمانزانانە) ئەمانە هەن، لەبەرئەوە، ئەگەر ئیرادەی سیاسی هەبیت، دەکری دەست بەکارەکە بکریت.

*** دوکتور باسی ئەوەت کرد کە هەر زمانێک لە چەندین دیالێکت، واتە زاراوە پێک دێت، زمانی کوردیش چەندین دیالێکتی تایبەت بە خۆی هەیە، بەکارهێنانی وشەی زاراوە لەناو زمانی یەکگرتوودا ئاخۆ بە قازانجی پەرەپێدانی زمانە یان بەزەرەریەتی جەنابت چۆنی دەبینی، بەکارهێنانی وشەی زاراوە یان شێوەزاری ناوچەیی لەناو زمانی یەکگرتوودا؟**

- راستییەکەی هەر نەتەوەیەک زمانەکەی لە کومەلیک دیالیکت یان لەهجە پیکهاتووە ، ئەو زاراوە یان دیالیکتانە بەهوی زمانی یەکگرتوو لەناو ناچن، رەنگە هیندیکیان، بو نموونە بن دیالیکتەکان لەناو بچن، بەلام دیالیکتەکان بە گشتی دەمیننەوە، لە قسەکردندا لە گورانیدا، لە ژیانی روژانەدا، هەندیکیان تەنانەت لە نووسیندا دریژە بە خۆیان دەدەن، بو نموونە ٢٢ ولاتی عەرەبی هەیە. جیاوازی نیوان دیالێکتی میسریو دیالێکتی عیراقی زور لە جیاوازی نیوان بادینانیو

کوردیی خوارووو زیاترە، جیاوازی نیوان هەردووکیشیان لەگەڵ زمانی ستانداردی عەرەبی بە هەمان شیوەیە. هەزار و چەند سەد سالە زمانی عەرەبی، زمانی ئەدەبی یەکگرتووی عەرەبی، کە زمانی قورئانە، دەرکەوتووە، بەهوی قورئانەوە بڵاوبوتەوە و چەسپاوە. ئەمرو لە هەموو ولاتانی عەرەبیدا زمانی خویندنە، زمانی دیوانی (رەسمی)ی دەولەتە، زمانی راگەیاندنە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ساڵانە بە هەزاران کتیبو گورانیو فیلم، شانونامە و کومەڵەهونراوە بە دیالیکتی عەرەبیی میسری، لوبنانیو عیراقی....تاد بلاو دەکرینەوە.

ئەو دیالیکتانە لە ریگای ئەدەبییاتەوە، لە ریگای هونەرەوە دریژە بە خویان دەدەن، جوانی خویان، توانای دەربرینی خویان پیشان دەدەن، لە هەمان کاتدا لە ریی ئەو تیکستانەشەوە ژیانی هونەری و ئەدەبیی نەتەوەی عەرەب دەولەمەندتر دەکەن، هەندیک لەو دیالیکتانە، بو نموونە میسری بە رادەیەک بڵاوبوتەوە کە تەنانەت ژنی مال لە کوردستانیش، کە چاو لە فیلمەکانیان دەکەن، تییان دەگەن. ئەو ژنانەی ناو مال لە کوردستان خو میسریان نەبینیوە، بەلام لەهجەی میسری لە ریی ئەو فیلمو گورانیو ئەو شانوتامانەی کە کەنالی تەلەفزیونەکانەوە پیشان دەدرین جیگەی خوی کردوتەوە، کەچی لەگەل ئەوەشدا کەس جورئەتی نەکردووە، کە بلی دەبی ئەم زاراوەیە (دیالیکتە) لە میسر، جیگای زمانی ستانداردی عەرەبی بگریتەوە، یان لە خویندندا، لە جیگای زمانی ستانداردی عەرەبی بسەپیندریت. هیچ دەسەڵات و نەتەوەیەکیش لە دونیادا، ئەگەر ریزی خوی بگری، کاری لەو جورە ناکات و نایەت زاراوەیەک بینی و بیکات بە گژ زمانی ستانداردا و جیگا بە زمانی ستاندارد لەق بکا. هەر زاراوەیەک دەتوانی بە سەد شیوەی تر دریژە بە خوی بدات، لە نووسیندا، لە فیلمدا، لە گورانیدا لە روماندا، توانای خوی دەرببریت. بەلام هیچ زاراوەیەک ناتوانی جیگەی زمانی ستاندارد بگریتەوە،

کەسیش ریگەی ئەوە نادات، ئەمە مەسەلەیەکی ترسناکە، بو نەتەوەیەکی وەک ئیمە کە هیشتا ژیردەستین و، هیشتا دوژمنان نکوولی لە بوونی زمانی کوردی دەکەن.

*** دوکتور بەلام بەداخەوە هەروەک ئێمە گرفتی سیاسیمان هەیە بە گشتی کورد ئەوەش لە هەموو بوار و ژانرەکانی دیکەی ئەو نەتەوەیەدا رەنگی داوەتەوە، ئیستاش چ بە هاندان بیت، چ بە هاندانی لایەنی دوژمنانی دەرەکی بێ، دێن دنەی ئەو دیالێکتانە دەدەن، ئێستا باسی (زمانی هەورامی) هاتۆتە گۆڕێ باسی دیالێکتی کوردستانی باکوور هاتۆتە گۆڕێ، ئەوانە ئێستا بەڕاستی گرفتێکن، لە بەردەم زمانی یەکگرتووی کوردیدا، ئێمە کاتێک دەتوانین بلێین ئەوانە زمانن کە نەتەوەیەکی جیاوازبن ئێمە هەموان پێکەوە نەتەوەیەکین، چ بە هەورامی چ بە دیالێکتەکانی دیکە، چ بە زاراوەی کرمانجی سەروو، هەموو ئەمانە دەتوانن زمانێکی تۆکمە و یەکگرتووی ئەدەبی نەتەوەیی پێک بێنن، جەنابت ئەمە چۆن دەبینی، پێت وایە دەبێ چ بکرێت تاکوو ئەو دیالێکتانە نەبنە لەمپەرێک لە بەردەم زمانی یەکگرتوودا چۆن دەبێ هاندەر بن بۆ یەکگرتنی ئەو زمانە؟**

- حەزدەکەم ئەوە بلیم کە مەسەلەی بەکارهینانی شیوە زمانی کوردیی باکوور یان تەنانەت بادینانیش لە نووسیندا بە هیچ شیوەیەک ناکریت وەکوو هاندانی بیانی یان شتیکی لەو جورە تەماشا بکریت. شیوە زمانی کوردیی باکوور لە چەند دیالیکتیک پیک هاتووە: بادینانی، بایەزیدی، بوتانی....تاد. خەلکی باکووری کوردستان بەهوی ئەو هەلومەرجە سیاسییەی کە تیکەوتوون، لە باشوور و ناوەڕاستی کوردستان دابڕاون. راستییەکەی بادینانیش سالانیکی یەکجار زور دەولەتی عیراق، وەک بەشیک لە ستراتیجیای شوڤینیی خوی، لە باشووری کوردستانی دابڕیبوو، خوێندن لە کوتایی بیستەکان و

سەرەتای سییەکانەوە لە باشووری کوردستان لە سلیمانیو هەولیر هەندی ناوچەی کەرکووک بە کوردی بووە، بەلام قەت دەولەتی عیراق ریگەی نەداوە خەلکی بادینان بە کوردی بخوینن، بەلکو ناچاری کردوون بە عەرەبی بخوینن، لەبەرئەوە دابراون لە ناوچەکانی تر. سەرەنجام دیالیکتەکەیان، لەوانە بادینانی، بە شیوەیەکی تایبەت و سەربەخو لە پەیڤیندا گەشەیان کردووە. لە حەفتاکان بە دواوە بە بادینانی دەنووسریت، ئەمە بەشیکە لە گرفتی زمانی کوردی یان گرفتی سیاسیی نەتەوەی ئیمە، بەلام قسەکە ئەوەیە ئاخو لە باشووری کوردستاندا دەکری ئەمرۆ دوو زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو و ستاندارت هەبی و حکوومەت و پەرلەمان و هەموو شتیک بە دوو زمان بنووسن و بلاوبکەنەوە؟ قسەکە لەوە دایە، دەنا ئینسان ئازادە بە چ شیوە زمانیک، بە چ زاراوەیەک، دیالیکتیک، دەنووسی، گورانی دەلی، فیلم ساز دەکا، شانونامە پیشکەش دەکات هتد... بەلام لە باکووری کوردستاندا کەی زمانەکەیان و خویان ئازاد بوون، ئەوکاتە ئەوان، لە هەر کەسیک باشتر دەزانن چ شیوە زاریک، وەک بناغەی زمانەکەیان، هەلدەبژیرن، دیالیکتی هەکاری، بایەزیدی، دیاربەکری، یان بادینانی هەلدەبژیرن، یان ئەو شیوە زمانە هەلدەبژیرن کە ئیستا لە دەرەوەی کوردستان لە ئەورووپا پی دەنووسریت و لەو زمانە ئەدەبییە جیاوازە کە مەلای جەزیری و خانی پییان نووسیوە. بەلام زاراوەی هەورامانی شتیکی ترە، زاراوەی هەورامانی یان گوران لە سییەکانەوە کە خویندن چوتە ناوچەی هەورامان، مندالان بەو شیوە زمانە خویندوویانە. ئەمرو دەیان نووسەری گرنگ هەن، کە لە ئەسلدا ئاخاوتنیان بە شیوەی زاراوەی هەورامییە. بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دەنووسن و ژیانی ئەدەبیی ئیمەیان دەولەمەند کردووە. ئەو داوایەی کە ئیستا کراوە، داوایەکی سیاسییە. داواکە لە ناوەرۆکدا ئەوەیە کە دەلی خەلکی

هەورامان کورد نین و هەورامانی کوردی نییە، ئەمە جیگەی گومانە. ئاخو لە هیچ ولاتیکی دنیا زاراوە بە تەنیا بوتە ئەساسی ئیتنیسیتی؟ ئاخۆ خەلکی هەورامان گروپیکی ئیتنیکی تایبەتن؟ ئەگەر تایبەتن چی لە کورد جیایان دەکاتەوە؟ ئاینیان، مەزهەبیان، رابردووی میژوویان، زمانەکەیان؟ دیالیکت بە تەنیا ناتوانی ئەساسی ئیتنیکی پیک بینی، لەبەرئەوە داواکە، داوایەکی سیاسییە و زور کەس پی وایە کە ئەمە دەستیکی لە پشتەوەیە.

*** دوکتور هەروەک دەبینین ئیستا رایەکی جیاواز هەیە لە ناو ئەدیبان و روشنبیراندا، کە زۆریش زەقە، دەیانەوێ ئەلفوبێی لاتینی بەکار بێنن مەسەلەکە زۆر لەوە بەربلاوترە کە دەیانەوێ جێگای ئەو ئەلفوبێیە ئارامییەی کە دووسەد سال زیاترە کورد پێ دەنووسێت و لە مێژوو و کولتوور و هەموو هزری ئەو نەتەوەیە جێی گرتووە. بە رای جەنابت بەکارهێنانی دوو شێوە نووسین، دوو ئەلفوبێ لەناو زماندا چ گرفتێک بۆ ئەو زمانە درووست دەکا؟**

- بە رای من یەکیک لە گرنگترین گرفتەکانی زمانی کوردی ئەوەیە کە ئیمە بە دوو شیوە ئەلفوبی، ئەلفوبیی کوردیو ئەلفوبیی لاتینی تورکی دەنووسین. ئەمەش دیاردەیەکی نوییە، لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی رابردوودا، دوای دامەزرانی دەولەتی ناسیونالی تورک، دەرکەوتووە. تورکەکان و ناسیونالیزمی تورک بەسەر کورددا سەپاندیان، ئەوان هاتن لەناو چوارچیوەی تورکیادا یەک زمانی رەسمییان سەپاند، زمانی تورکی، هەموو زمانەکانی دیکەیان یاساخ کرد و هەولی کوشتنیان دا. لە هەمان کاتدا ئەلفوبیی کونی عوسمانی-ن عەرەبییان گوری بە ئەلفوبیی لاتینی. لیرەوە ئەو گرفتە لە ریی ئەوانەوە هاتە ناو نووسینی کوردی. ئەمە بۆ خوی دیواریکی گەورەی لە نیوان کوردی باکوور و کوردی باشوور و روژهەلاتی کوردستاندا

درووست کردووه، رەنگە بە لاتەوە سەیر بیت کە بڵێم لەهەموو رووناکبیرانو نووسەرانی باکووری کودستان دە کەس نادوزیتەوە کە بتوانی بە ئەلفوبیی کوردی بخوینیتەوە. بویە ئەوان نازانن چ سامانیکی ئەدەبیو کولتووری و فکری بەو شیوە زمانە نووسراوە، کە شایانی ئەوەیە فیری ئەو ئەلفوبییە کوردییە بن. ئەلفوبی روخساری زمانە و پیناسەی زمانیک و کولتووریک، یان سیما و روخساری کولتووریک و زمانیک پیشان دەدا.

هەر نەتەوەیەک لە دنیادا کە هاتبیت دەستی بە نووسین کردبیت، یان زمانەکەی لە زمانی قسەکردنەوە گوردرابی بە زمانی نووسین، ئەلفوبیی تایبەت بە خوی هەڵبژاردووە، بو نموونە لە ئەوروپا زمانی لاتین زاڵ بوو. لە روژئاوای ئەوروپا هەموو زانست و خویندەواری و رووناکبیری، تا ناوەراستی سەدەی هەژدەیەم بە زمانی لاتینی بوو. کاتیک بزاڤی ناسیونالیسی لەو وڵاتانە دەرکەوتن و خویان وەک نوینەری نەتەوەیەکی سەربەخو ناساند، دەستیان کرد بە نووسین بە زمانی خویان. لە ئەنجامدا زمانی لاتینی لهو وڵاتانەدا پاشەکشەی کرد و نەما. بەڵام ئەلفوبیی لاتینی بە میرات مایەوە و هەر نەتەوەیەک لەگەڵ سیستمی دەنگی و تایبەتمەندیی زمانی خویاندا گونجاندیان، لەویوە. بو نموونە ئەلفوبیی سویدی پەیدا بوو کە کومەڵیک دەنگ و وینەی تیدایە لە لاتینیدا نەبووە، ئەلفوبیی ئاڵمانی، فرانسایی‌تاد.. بە هەمان شیوە دەرکەوتن. لەو روژەوە کە کورد زمانەکەی بوتە زمانی نووسین، لە سەردەمی مەلای جەزیرییەوە، نزیکەی پینج سەدەیەک پیش ئیستا ئەو ئەلفوبییەی هەڵبژاردووە، لەبەرئەوەی ئەو کاتە کولتوور و زمانی عەرەبی و فارسی لە کوردستاندا زاڵ بوون، خویندن و خویندەواری، زانست بەو دوو زمانە بوو، ئەدەبییات بەو دوو زمانە بوو. کەواتە ئەم ئەلفوبییە، لە کوردستاندا، لە پروسیسی

دروستبوونی زمانی ئەدەبیی کوردیدا دەرکەوتووە و سەرجەم هزرو بیرکردنەوە و تێڕوانین و سیستمی بیرکردنەوەی ئینسانی کورد، لە ماوەی نزیکەی پێنج سەدەیەکدا بەم ئەلفوبێیە نووسراوە. ئەلفوبێی کوردی بە جۆرێکی جوان و سەرنجڕاکێش، کە دینامیکیی زمانی کوردی دەردەخات، هەموار کراوە و گەشەی پێدراوە. بۆ نموونە کۆمەڵێک، پیت لە ئەلفوبێی کوردیدا کە عەرەبی تۆخن دەرهاوێژراون، بۆ نموونە (ص- ض- ط- ث-ظ) چونکە لە کوردیدا بەکارنایەن، لە بەرامبەر ئەوەدا کومەڵە دەنگێکی تر کە تایبەتن بە زمانی کوردی وێنە (حەرف)یان بو دانراوە، لەوانە(بزوێنی ـە- ڵ- گ- پ- چ- ژ- ڤ ...تاد) بەڵام ئەلفوبێی لاتینی-تورکی لە باکووری کوردستان، بە پێچەوانە بووە. چونکە لە ڕەوشی گەشەکردنی کولتووری کورددا لە باکوور دەرنەکەوتووە، بەڵکو لە دەرەوەڕا بە شەق و زورداری سەپێندراوە، بۆیە گەرووی ئینسانی کوردی باکوور تێکدراوە بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەلفوبێیە تورکی- لاتینیەکەدا بگونجێ، کوردی باکوور ناتوانێ بڵێ (مەحەمەد، عەلی) کۆمەڵی دەنگی وەک (ح،ع،غ،ق...تاد) هەیە کە گەرووی مرۆڤی کورد هەزار ساڵ زیاترە پێی ڕاهاتووە، تورک ئەمانەی دەرهێناوە لە زمانەکەیان، کە تورک بەکاری ناهێنێ کوردی باکووریش لە کوردییەکەدا دەریان هێناوە، کەچی لە زمانی کوردیدا هەزار وشە هەن، کە ئەو حەرفانەیان تیدایە و کوردی باکوور ناتوانن بە دروستی ئەو وشانە بڵێن و بنووسن!!.

*** دوکتور ئێستا ئەوانەی کە لایەنگری ئەو ئەلفوبێ لاتینیەن بەڵگەی سەرەکییان ئەوەیە، دەڵێن ئەو شێوە روخسارە، نووسین واتە نووسین بەو شێوەیە بە ئەلفوبێی لاتینی، بەرەو پرۆسەی بە جیهانی بوون نزیکت دەکاتەوە بە زمانی ئینگلیزییەوە، جەنابت ئەوە چۆن دەبینی؟**

- ئەلفوبێ بە تەنیا نەیتوانیوەو ناشتوانی نەتەوەیەک لە شارستانی دنیا و لە جیهانگیری نزیکتر بکاتەوە. ئەگەر وا بوایە ژاپۆنییەکان یەکەمین کەس بوون وازیان لە هەیرۆگلیفی خۆیان دەهێنا و ئەلفوبێی لاتینیان بەکار دەهێنا، ئەمڕۆ هیچ گوندێکی ئەم دنیایە نییە، ئوتومبیلی ژاپۆنی تیدا نەبێ یان تەلەفیزیۆنیک، ڤیدیۆیەک، شتێکی تەکنیکی، کۆمپیوتەرێکی ژاپۆنی تێدا نەبێ، هیچ نەتەوەیەکی دنیا رەنگە دوای رۆژئاوای ئەوروپاو ئەمریکا، هێندەی ژاپۆن تێکەڵی جیهانگیری نەبووبێت و جێگەی خۆی لە هەموو شوێنێکی ئەم دنیایە نەکردبێتەوە، چینییەکانیش بە هەمان شێوە. بۆیە ئەگەر ئەلفوبێ یارمەتیدەر بوایە، ئێستا دەبوایە تورکیا لە جیاتی ژاپۆن و چین و کۆریای باشوور لە بەجیهانیبوون نزیکتر بوونایە. لەبەر ئەوە ئەلفوبێ کەم و زۆر دوور و نزیک پەیوەندی بەو مەسەلەیەوە نییە، نەتەوەیەک لە رێی توانای زانستی، توانای تەکنیکی، توانای ئابووری و دواتر سیاسییەوە، دەتوانێ شوێنی خۆی لە دنیادا بکاتەوە، نەک لە رێگەی ئەلفوبێیەکەیەوە، ئەلفوبێ هیچ پەیوەندییەکی بەو مەسەلەیەوە نییە.

*** دوکتور هەروەک نەتەوەکانی رۆژهەلات، تورکو عەرەبو فارسو کورد بە هۆی ئەو تێکەلاوییە ئەو کولتوورەی کە هەیان بووە، بەهۆی ئەو سنوورە هاوبەشە جوگرافیایە کە هەیان بووە زۆر زمانەکەیان لەسەر یەکتر کاریگەری هەبووە، ئێستا دەبینین زمانی عەرەبی پێشینەیەکی زۆری هەیە، لەباری مێژووییەوە کاریگەرییەکی ئێجگار زۆری لەسەر زمانی فارسی داناوە رایەکی ئێجگار زۆر هەیە لەناو فارسەکاندا ئەگەر زمانی فارسی ئەو عەرەبییانەی لێ دەرهاوێی بەشی قسەکردنی نامێنێ، ئێستا بەلام ئەوەندە دەتوانین بلێین زیاتر لە سێی ملیۆن کەس، بە زمانی فارسی دەنووسێ بێگومان ئێستا ئەو**

زمانە (فارسی) و ئەو شتانە بە ملکی خۆی دەزانێ، بەکارهێنانی وشەی بێگانە لەناو زماندا چۆن دەبینی، ئاخۆ هاتنی وشەی بێگانە لەناو زماندا زەربە لە زمان دەدات؟ ئێمە لە مێژووردا دیومانە دیالێکت یان زاراوەی هەورامان بەهۆی داخراویی جوگرافیایی کە هەیبووە زەربەی لە زاراوەکە داوە و نەیتوانیوە پەرە بستێنێ، رایەکی جیاواز ئێستاش هەر هەیە دەڵێ هەورامان لەباری بەرهەمهێنانەوە سەربەخۆن‌و لەباری ئابووری لە باری ئەو شتە کولتووریانەوە، بەڵام دەبینین ئەمە لە درێژخایەندا زەربە لە زمان دەدات، پاراستنی زمان ئاخۆ ئەکرێ بێت و تەنیا کولتوورەکەت بپارێزی کە کەس دەستی لێ نەدا، یان نووسین هۆی بەربلاوکردنی ئەو زمانە یان بەکارهێنانی، رامان و تێفکرین، نووسینە- زانستە، فیلمە، ئەمانەیە جەنابت بەکارهێنانی وشەی بێگانە چۆن دەبینی؟

- راستییەکەی جارانیش و ئێستاش، هیچ کولتوور و نەتەوەیەک نەبووە، لەناو قەڵایەکی داخراودابێ و دوور بێ لە کاریگەری‌و کارتێکردنی کولتوور و زمانی خەلکی تر. لەبەرئەوە زمانەکان کار لە یەکتر دەکەن، ئەو زمانەی زۆرتر بەرهەمی ئەدەبی و فیکری و زانستی پێ نووسراوە، زیاتر دەرفەتی گەشەکردن و کارتیکرنی بووە. زمانەکان بە شێوەیەکی سروشتی‌و ئاسایی لە رێگەی ئەو زانین و زانیاری و بەرهەمە ئەدەبییانەی کە هێناویانەتە بەرهەم، کاریگەریی خۆیان لەسەر یەکتری دادەنێن. لەبەرئەوە شتێکی زۆر سروشتییە کە ئێمە لە زمانانی ترەوە وشە بخوازین، پێشتریش خواستوومانە. هیچ زمانێکی ئەدەبی نییە کە هەزاران وشەی بێگانەی تێدا نەبێ، بۆ نموونە بولگاری، رووسی، سویدی....تاد ئەمە شتێکی زۆر سروشتیە، ئەو بە پەتییکردنەی لای ئێمە هەندێ جار لە رووی زانستیەوە دروست نەبووە و نەزانانە کراوە و زیانی زۆری بە زمانی کوردی گەیاندووە. جاری وایە بیست لاپەرە بە کوردی دەخوێنیتەوە یەک

وشەی عەرەبیت تووش نابیت، لەکاتیکدا هەندی وشەو چەمکی عەرەبی هەیە، لە بواری فیکر و ئەدەب و فەلسەفە و سوفیگەریدا، کە لە سەردەمی مەلای جزیری و خانییەوە هاتوونەتە ناو ئەدەبیاتی کوردی و بوون بە بەشیک لە زمانی کوردی. کەچی لابراون و لە جیاتیان بە کوردی، وشەی ناقۆلا و سەقەت داتاشراون. هەر وشەیەک، ریشەکەی لە هەر کوێوە بیت، ئەگەر خەلکی ئاسایی، ژنێکی ماڵ و مامۆستایەک تێیگەیشت و لە کاتی پێویستدا توانی بە کاری هینا، ئیتر ئەمە بۆتە کوردی و کوردییە. تۆ باسی زمانی فارسیت کرد، من کە وەختم هەبێت بە فارسی دەخوێنمەوە، زۆر زەحمەتە یەک رستەی فارسی، لە نووسینێکدا، بدۆزیتەوە کە وشەیەکی عەرەبی تێدا نەبێت. تێکستێکی فارسی ئەگەر شەست دێڕ بێت، شەست وشەی عەرەبی کەمتری تێدا کەچی لای ئێمە جۆرە حەساسییەتیک بەرامبەر وشەی عەرەبی دروست بووە، کە بە بۆچوونی من لە هەندێ رووەوە زیانی پێ گەیاندووین. ئێمە دەبێ باوەڕمان بە زمانی خۆمان بێت، باوەڕمان بە خومان هەبێت، وشەیەک کە لەگەڵ زمانەکەمان و سیستمە دەنگییەکەی دەگونجێت و مانای خۆی دەگەیەنێ و لە کوردیدا نیمانە، دەبێت بەجورئەتەوە وەریبگرین و بەکاری بهێنین. هەندێ زمان هەیە بۆ نموونە: زمانی فنلاندی، زمانی عەرەبی، لەو زمانانەن کە زۆر بە زەحمەت، وشەی تر کە لە زمانێکی ترەوە بێت تێیاندا جێگەی دەبێتەوە، چونکە لەگەڵ سیستمی زمانەکەدا ناگونجی، بویە دەبی لە زمانەکەیاندا بەرامبەرەکەی بدۆزنەوە، یان دایبتاشن. ئێمە ئەم گرفتەمان نییە سروشتی زمانی کوردی یارمەتیمان دەدات کە وشە لە زمانانی هیند و ئەوروپایی و عەرەبیشەوە وەربگرین و بەکاریان بهێنین.

*** دکتور هەروەک باستکرد ئێستا زۆر وشەی عەرەبی هەیە هاتۆتە ناو زمانی کوردییەوە بەتایبەت نێوی تاکەکان، کەسەکان، عەبدولا،عەلی، ئەوەی کە (ئەللای) پێوەیە ئەمن پێم وایە پیتی (ع) لە نێو زمانی کوردیدا زۆر کەمە ئەو وشانەی کە (ع) تێدابێت لە لاوە هاتوونەتە نێو زمانی کوردی و هەمووی عەرەبین بەلام ئێستا تۆ ناتوانی بلێی کوردی نین‌و ناتوانی بە کاریشی نەیەنی، بۆیە پێویستە و دەبێ بۆ پەرەپێدانی زمانەکەشت وشەی بێگانەش بەکار بێنێت کاری پێ بکەیت، تاکوو بتوانی لە رێگەی ئەوەوە لەگەڵ کولتووری نەتەوەکانی دیکەشدا، پەیوەندییەکی پتەوت هەبێ، ئێستا رایەکی تر هەیە کە دەڵێ زمانی کوردی لەباری دەقی تیۆری و وشەی زانستیەوە کەم دێنێت، کاتێک تۆ دێیت باسێکی زانستی دەکەی بەراستی لەو بوارەدا کەم دێنیت تۆ ئەمە چۆن دەبینی، ئەم کەموکوڕییە لە زمانی کوردیدا هۆکارەکەی بۆچی دەگەڕێتەوە، دەبێ چ بکەین ئاخۆ بێین ئێمە زاراوەی نوێ بتاشین، ئەو زاراوە نوێیانە دەبێ بەپێی پێوەرەکانی زمانناسی و زانستی زمان بن، رای جەنابت لەسەر ئەمە چییە؟**

- راستییەکەی زۆربەی وڵاتان و نەتەوەکان، بە تایبەتی لە رۆژهەلات، بە شیوەیەک لە شێوەکان، گرفتی لەم جورەیان هەیە، هەرچەند بۆ نموونە ئەگەر ئیمە عەرەب و فارس باس بکەین، عەرەبی‌و فارسی بەلای کەمەوە، هەزار ساڵ زیاترە کە فەلسەفەی پی نووسراوە یان وەرگیرانی پێ کراوە، لە بواری لۆجیک ، لە بواری ماتماتیک لە بواری کیمیا لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ئیستا، بەشی خویان، گرفتی جیددیان لەو بوارەدا هەیە، هۆیەکەشی ئەوەیە زانین زانس سنووریان بو نییە و دەرکەوتنی زانست و زانیاریی نویش بیسنووڕە و روژانە دەشێت چەندان تیرم و وشەی نوێ بیتە ناوەوە ،کە نەک هەر ئیمە بەڵکو زۆربەی گەلانی دیکەش نییانە، لەبەرئەوە لە

چوارچێوە گشتیەکەیدا ئەمەگرفتێکی جدییە بۆ ئێمەی کورد. نووسین لە بواری فەلسەفە، کۆمەڵناسی، دەروونناسی، فەلەکناسی، پزیشکی..تاد بۆ ئێمە تازەن و زۆربەی خەڵکی ئێمە لێرە ئەم زانستانە بە عەرەبی دەخوێننەوە. لە رۆژهەلاتی کوردستان بە فارسی، یان لە باکوور بە تورکی. هەرچەند فارسەکان زۆر زاراوە و دەستەواژەی نوێ لە ئەورووپاوە دێنن، بۆ کۆنەکانیش سوودیان لە زمانی عەرەبی وەرگرتووە. لەبەرئەوە ئێمە ئەو گرفتەشمان بۆ زیاد بووە، بەلام هیچ زمانێک نییە خۆی لە خۆیدا توانای ئەوەی تێدا نەبێت، کە بە شێوەیەک لە شێوەکان ئەو زانستانەی پێ بنووسرێت. سەرەتا ئەو وشەو تیرمانە کە یەکەمجار دەبیسترێن سەیر و نامۆ دێنە بەرچاو، بەلام دواتر لە رێگای بەکارهێنانییانەوە لە نووسیندا، لەناو زمان و کولتوورکەدا و لەناو ئاگایی ئێمەدا جێگەی خۆیان دەکەنەوە و دەچەسپێن. بەشێکی تری ئەم گرفتە پەیوەندی بەوەوە هەیە کە ئێمە بە تەواوی زمانی خۆمان نازانین، وەک پێویست ناتوانین توانای داهێنەرانەی زمانەکەمان ئاشکرا بکەین. ئێمە لە منداڵییەوە، بۆ نموونە دەڵێم فەلسەفە و سۆسیۆلۆجیامان بە کوردی نەخوێندووە، زانستی ترمان بە کوردی نەخوێندووە، یان نەریتێکی مێژوویی دەیان و چەندسەد ساڵەمان، لە بواری نووسینی ئەو بابەتانە بە کوردی نییە. بۆیە ئێمە توانامان زۆر نییە یان کەمە، تا لەم بارەیەوە زمانەکەمان بە باشی و وەک پێویست بەکار بێنین.

*** دوکتور هەرەوەک باسمان کرد، زمان یەکێک لەو پێوەرانە بوو کە هەر نەتەوەیەک دەتوانێ بۆ بوونی خۆی هەیبێ، واتە بۆ سەلماندنی خۆی زمانی ستاندارد چ رۆلێک دەبینێ لە دروستبوونی نەتەوەدا. هەروەک دەبینین لە رۆژئاوا زۆر نەتەوە هەن نەتەوەن و ولاتی سەربەخۆیان هەیە بەلام زمانێکی دیکە بەکاردێنن، جیاوازی**

ئەوانە لەگەڵ کورددا چییە؟ زۆر وڵاتی دیکەش هەیە کە لە چەندین نەتەوە پێکهاتوون، بەڵام یەک زمان بەکاردێنن، جیاوازی ئەوانە لەگەڵ کورددا چییە لەباری پێکهاتنی ئەو نەتەوانەوە ؟ فاکتەرگەلێکی بوون‌و گرنگ هەن‌و کورد ؟ جیاوازییەکی لەگەڵ ئەوانەدا هەیە؟

- ئاشکرایە هەر نەتەوەیەک بۆ ئەوەی یەکەیەکی ئێتنیکی نەتەوەیی سەربەخۆ بێت، دەبێ کۆمەڵێک تایبەتمەندی خوی هەبێت کە لە نەتەوەکانی دیکەی جیا بکاتەوە، ئەم تایبەتمەندیانە بە زۆری و لە بنەڕەتدا کولتوورین، هەندیجار تایبەتمەندیی سیاسی، دوخی سیاسی و مێژوویی دیتە گۆڕێ، هەندێ جاریش فاکتەری بایۆلۆجی، رەنگی پێست بۆ نموونە یان فۆرمی دەموچاو. بەڵام یەکێک لەو فاکتەرە گرنگانەی کە نەتەوەیەک خۆی، لە نەتەوەیەکی تر جیادەکاتەوە زمانە. هەرچەندە، لە هەندێک حاڵەتدا، زمان پێناسە (هەویە-شوناس)ی نەتەوە دیاری ناکات. بۆ نموونە گەلانی ئەمریکای لاتین بە ئیسپانی قسەدەکەن، کەچی خویان بە ئیسپانی نازانن. گەلی شیلی خۆی بە شیلی دەزانێ، کووبایی خۆی بە کووبایی دەزانێ، یان خود هەندێ گەلانی ئەفریقا، کە کاتی خۆی لە لایەن بریتانیاوە کۆلۆنیال کرابوون، زمانی دایکیان ئێستا بۆتە ئینگلیزی و ئینگلیززمانن، بەڵام ئینگلیز نین، هێندێکی دیکەیان کە لە ژێر دەستی فەرانسادا بوون زمانیان بۆتە فەرەنسایی. کەواتە لێرەدا ئەوەی کە گرنگە کام توخمی کولتووری، کام لایەنی کولتووری یان کام فاکتەری بایۆلۆجی، سیاسی بنەمای ئەساسی پێکهاتنی نەتەوەیی پێک دێنێت؟ لە حاڵەتی ئێمەی کورددا، زمان تاکە فاکتەرێکی ئەساسییە، یان تاکە فاکتەرە کە ئێمە لە تورک و عەرەب و فارس جیا دەکاتەوە. ئێمە ′سەدان ساڵ و تاکوو ئێستاش ژێردەستی ئەو نەتەوانە بووین، کولتوور و زمانی ئەوان بە هەموو شێوەیەک، لەرێگای دەسەڵاتەوە، لەرێگای پەلاماری عەسکەرییەوە، لە رێگای فەرهەنگەوە، لە رێگای

راگەیاندن و سیستمی خوێندنەوە، بەسەر ئێمەدا سەپێنراوە. ئەگەر زمانەکەمان لەبیر چووبایەتەوە، فاکتەرێکی دیکە نەبوو لە وانمان جیابکاتەوە، ئایینمان هەمان ئایینە، مەزهەب، هەر هەمان مەزهەبە، رەنگی پێست و دەموچاو و شێوە هەمان شتن. من لە قەفقاز ژیاوم، لە ئەفغانستان و ئێران و سوریا و بولگارستان ژیاوم، لە هیچکام لەو ولاتانەدا، ئەگەر قسەم نەکردبێت و تەنیا دوای ماوەیەک قسەکردن، هەستیان کردووە بیانیم، دەنا کەس نەیزانیوە من خەڵکی ئەو وڵاتە نیم، لەبەرئەوە ئێمە لە رووی روخسار و شێوەوە لەگەڵ گەلانی ناوچەکە لەیەک دەچین، لە رووی ئایین و مەزهەبیشەوە هەمان شتین بۆ نموونە: لە ئایرلەند فاکتەری مەزهەب لە بنەڕەتدا گەلی ئایرلەندی کردوتە دوو نەتەوە و دوو گەلی جیاواز، یۆگوسلاڤیا باشترین نموونەیە، یۆگوسلاڤیا تاکوو ساڵی ١٩٩١ یەک زمانی ستاندارد و رەسمییان هەبوو، کە بە زمانی سیربۆکەروات (سیرب و کەروات) ناسرا بوو. بەڵام کاتێک یۆگوسلاڤیا هەڵوەشایەوە، فاکتەری مەزهەبی و هەندێ گرفتی مێژوویی نێوان سێرب و کەرواتەکان، (سێربەکان ئەرسەدۆکسن‌و کەرواتەکان کاتۆلیکن) بوو بە بنەمای پێناسەی ئێتنیکی یان شوناسی نەتەوەییان. کاتێ ئەوان لێک جیابوونەوە زمانەکەشیان ئۆتۆماتیکی بوو بە دوو زمان. بەڵام لە حاڵەتی وڵاتانی کۆلونیالکراودا، لە ئەفریقاداو هەندێ وڵاتی تردا، فاکتەری بایۆلۆجی‌و جیۆگرافی رۆڵی بنەڕتییان هەبوو. کەسێکی رەشپێستی ئەفریقایی، بونموونە خەڵکی باشووری ئەفریقا، کە ئینگلیزی بوتە زمانی زگماکی، ناتوانی ئینگلیز یان بریتانی بێت، بێجگە لەوەی کە بە هەزاران کیلۆمتر وڵاتەکەی لەوێ دوورە، رەنگی پێست و دەموچاویشی، بێجگە لە فاکتەری تری مێژوویی‌و کولتووری، تایبەتمەندیی خۆیان پێداوە. بەڵام بۆ ئێمە زمان تاکە بنەمای سەرەکیی کوردبوونە بە مانا ئێتنیکیەکەی، نەک کورد بوون

به مانا سیاسی و کومەلایەتییەکەی.

*** دوکتور هەروەک باست کرد زمان یەکێک لە سەرەکییترین پێوەرەکانە بۆ بوون بە نەتەوە، بەلام ئێمەی کورد بە هۆی ئەو هەلومەرجە سیاسییەی کە کوردستان لێک دابڕاوە، زاراوەی کرمانجی سەروو لەگەڵ کەلهوڕو هەورامی و زاراوەی سنەیی کە ئەردەلانە، ئەمانە ئێستا زۆر گرفتیان بۆ زمانی کوردی سازکردووە لێک تێنەگەیشتن تەنانەت لەنێوان تاکەکانیشدا گرفت هەیە جەنابت جیاوازی نێوان زمانو دیالێکت لە چیدا دەبینی؟**

- هەر زمانێک لە کۆمەڵێک دیالیکت پێکهاتووە، لە هەندێ زماندا جیاوازی نێوان دیالێکتەکان زۆر نییە، بەلام لە زۆربەی زمانەکاندا چەند دیالێکتێک یان زیاتر لە دیالێکتێک بە رەوشیکی تۆزێ جیاوازتردا رۆیشتوون و لە زمانەکە دوورکەوتۆنەتە بۆیە خەڵک بە ئاسانی تێیان ناگەن. زمان و دیالێکت لە رووی زانستی زمانەوە جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە. هەر دیالێکتێک ئەگەر پێی بنووسرێت، قامووسی بۆ دابنرێ، رێزمانەکەی دیاری بکرێ، دەکرێ بەرەو زمان بڕواتو ببێتە زمان بەلام مەرج نییە زمانێکی پڕ بەرهەم بێت، دەشێ زمانیکی نەزۆک بێ و لەبواری ئەدەب، فکر، فەلسەفە، زانین و زانستدا، کەمترین شتی پێ بهێنرێتە بەرهەم. بەلام بە گشتی فاکتەری سیاسی، یان ئاینی و مەزهەبی دیالێکتێک دەگۆڕێت بە زمان. هیچ دیالێکتێک، هەر لەبەرئەوەی جیاوازە و خەڵکی دی تێی ناگات، مانای ئەوە نییە کە دەبێ ببێتە زمانێک لە پاڵ زمانی ستانداردا، بۆ نموونە: سوید نزیکەی ٦٠٠ساڵێکە زانکۆی هەیە، سەدان ساڵیشە پەرلەمان و زمانی ئەدەبیی خۆی هەیە. کەچی هەتا ئێستا، لە ناوچەی ((دالەرنە)) هەندێ شوێن هەیە، کە خەڵکەکە بە زاراوەیەک دەدوێن، کە سوێدییە بەلام سوێدییەکان تەنانەت لە رستەیەکیشی تێناگەن. بەلام ئەمە

نەبوتە بەهانەی ئەوەی کە ئەو دیالیکتە ببیتە زمانێکی جیاواز. زمانی ستاندارد، خوی کە لە ریگەی خویندن و سیستمی خویندنو راگەیاندنو دەزگاکانی ترەوە دەبیتە زمانی هاوبەشی نیوان هەمووان. نموونەیەکی تر چینە، دانیشتوانی چین یەک ملیارد زیاترە، لە چیندا دەیان دیالیکت هەیە، کە زور لە یەکتری جیاوازن. بەلام چین یەک زمانی هەیە کە زمانی ستاندارد و رەسمییە. ئەو زمانە بوتە زمانی هاوبەش و تاکە زمانی رەسمی و ستانداردی چینی، کە هەموو چینییەکان لە ریگای ئەو زمانەوە دەتوانن پەیوەندی لەگەل یەکتر بکەن و کاری روژانەی خویان، لەگەل یەکتری، جیبەجی بکەن. بەلام لەوەش زیاتر خەلکی تایوان بە زاراوەیەکی تایبەت دەدوین، کە زور لە زمانی ستانداردی چینی جیاوازە، ئەوە شەست سال زیاترە تایوان لە چین جیابوتەوە، کەچی هەمان زمانی ستانداردی چینی بەکاردینن. چونکە زمانی چینی بیجگە لەوەی کە سامانێکی مەزنی کولتووری پی نووسراوە، لە هەمان کاتیشدا فاکتەریکە بو ئەوەی بتواندری ئەندامانی نەتەوە پیکەوە کو ببنەوە و لیک تیبگەن. زمانی ستانداردیش مولکی هیچ زاراوە و هیچ ناوچەیەک نییە، ئینسان دەبی زور ناوچەپەروەرو بەرچاوتەنگ بیت، یان شوڤینیزمی زاراوەیی و ناوچەیی توانای بیرکردنەوەی لی بریبیت، کە زمانی ستانداردی نەتەوە بە زمانی ناوچەیەک بزانی. زمانی ستاندارد زمانی نەتەوەیە، سمبولی نەتەوەیە، کەسایەتی و پیناسەی نەتەوەکە دەردەخات. شیوە و ئاستی بیرکردنەوەی، ئاستی کولتوور و شارستانەیی نەتەوەکە لە ریگای زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەکەیەوە، یان زمانە ستانداردەکەوە، دەردەکەوی. لەگەل ئەوەشدا ئەوانەی کە بە دیالیکتیک دەدوین ئەگەر حەز بکەن هیچ کەسیک ریگەی لی نەگرتوون خو کوردستان نەبوتە تورکیا تا زمان و زاراوە کوشتنی تیدا بیت، هەر کەس ئازادە بە شیوە زمانەکەی خوی دەتوانی بنووسی، رومان بنووسی، چیروک،

شیعر بنووسی، چی دەنووسی، بنووسی بەلام زاراوە لە هیچ شوێنێک ناتوانێت ببێتە جێگرەوە، یان ئالترناتیڤی زمانی ستاندارد.

*** دوکتۆر بێگومان زۆر هۆکار هەن لە دروستبوونی زمانی ئەدەبیی یەککرتوودا کاریگەری بەسوودیان هەیەو لە هەمان حاڵیشدا ئەگەر خراپ بەکاری بێنن زیانێکی خەسار هەڵگری هەیە بۆ زمان و کولتووری ئەو نەتەوەیە، یەک لەو ئامرازانە وەرگێڕانە، ئەمڕۆ لە کوردستاندا چەندین ناوەند دانراون بۆ ئەو مەبەستە کار دەکەن. وەرگێڕان ئامرازێکی گرنگە بۆ لێک تێگەیشتنی کولتووری نەتەوەکان و زۆر دیاردەی ئەو کولتوورانە دێنە ناو زمان و کولتووری نەتەوەکەتەوە، بەلام لە کوردستاندا ئێمە دەبینین دەقی زۆر ناپوخت دێتە ناو زمان و ئەدەبی کوردییەوە، بە رای جەنابت هۆکارەکەی بۆچی دەگەڕێتەوە، ئاخۆ نەبوونی ناوەندێکی بڕیاردەری زانستی وەرگێڕانە یا هۆکارێکی دیکە، بە گشتی ئەو شەپۆلە وەرگێڕانە چۆن دەبینی کاریگەری لەسەر زمانی کوردی چییە؟**

- ئێمە بە داخەوە ئێستا نە لە بواری ئابووری و نە لە بواری زانستی، نەلە بواری کولتووری بە گشتی، پلانی داڕێژراومان نییە، کە بە شێوەیەکی ریکوپێک و عەقلانی و تۆکمە داڕێژرابێت و کاری بۆ بکرێت. لەبەر ئەوە دەبینین ئاژاوەیەکی بەربلاو هەیە لە ژیانی ئابووری، کۆمەلایەتی، لە سیستمی خوێندنداו هەروەها لە بواری زمان و وەرگێڕان و لە ژیانی رووناکبیریماندا بەگشتی. بۆیە ئەمە بەشێکە لەو قەیرانو ئاژاوە کوولتوورییەی کە ئێمە تێیدا دەژین، نووسین، لە باشووری کوردستاندا بۆتە بواری کار و پارە و نان پەیدا کردن. ئەمە هەندێک جار دەشێت خراپ بەکار بهێندرێت و بکرێتە کارێک بۆ ئێرتیزاقو کاسەلێسی. لە حالەتێکی وادا کە ئێمە دەزگایەکی وەرگێرانمان نییە، بەپێی پلانێک کار بکار و بزانێت چی بۆ کورد

پێویست و گرنگە وەربگێڕدری ئەوجار کەسانی پسپۆڕی خۆی بۆ دیاری بکرێ. زور جار ئەوەی تەرجومە دکریت، بەداخەوە دەڵیم، زۆری بەرماوەی وەرگێردراوی سەقەتی عەرەبی و فارسین، کە کەسانیک نە فارسی بە باشی دەزانن نەعەرەبی دەزانن دین ئەو کارە دەکەن. ئەو شوینەی بۆ ی‌ڵاوکردنەوە بویان دەبەن، زۆربەیان نایدەن بە دوو کەسی پسپۆڕ و شارەزا، کە بە شێوازی وەرگێرانەکە و زمانەکەیدا بچیتەوە و لەگەڵ ئەسلەکەیدا بەراوردی بکات، بۆ ئەوەی بزاندریت کە ئەو کەسە چون کارەکەی کردووە، چی خۆی لێ زیاتر کردووە، یان نەیتوانیوە وەری بگێڕێ. لەبەرئەوە بە شیوەیەکی سەقەتو ناپوخت دەخریتە بازارەوە، تەنیا بو ئەوەی بڵین فلان ناوەندو شوین ئەمساڵ ١٠یان ٢٠ کتێبیان بلاوکردۆتەوە. لەبەرئەوە بە راستی ئەمە خەتەرە بو سەر زمانی کوردی. من دەتوانم بە دڵنیاییەوە بڵیم سەتا هەشتای ئەو شتانەی لەو دە ساڵەی دواییدا کراون بە کوردی و من بینیومن، ئەوە دەبن بسوتینرین، بو ئەوە دەبن کە نەهیڵدریت لە کتیبخانەکاندا بمینن دەست گەنجی کورد بکەون، بۆ ئەوەی بە لای کەمەوە ئەو زمانە پاراوەی لە ماڵەوە یان لە مەکتەب فیری بوون، لە ریگای ئەو وەرگێرانە سەقەتانەوە، تیک نەچیتو کوردییەکەیان بەرەو خراپ بوون نەڕوات. ئەو دیاردەیە ، بەشێکە لەو ئاژاوەیەی کە لە ژیانی ئیمەدا هەیە.

*** دوکتور دەبینین هەر لەو باسی وەرگێڕانەدا دیارە فێربوونی زمانێک وەکوو شێوەی ئاخاوتنی قسەکردنی رۆژانە لەگەڵ ئەوەی تۆ بە شێوەیەکی تۆکمەیی و زانستی بخوێنی و فێربی جیاوازییەکی زۆری هەیە. بەڵام لە کاری وەرگێڕاندا کوردی باشووری کوردستان ئێستا دێن زمانی فارسی وەردەگێڕن، ئەوە ئێستا بۆتە قەیرانێکی زۆر، بەراستی خەسار هەڵگرە کە یەکجار زەربەی لە زمانی کوردی**

دەدات، رەنگە ئێستا کاریگەرییەکانی دەرنەکەوێت، بەڵام لە درێژخایەندا کتێبخانەی کوردی تووشی ماڵوێرانی بکا، برادەر رۆیشتووە لەودیو تەنیا کرێکاریی کردووە ئێستا هاتۆتەوە وەرگێران دەکات، بۆ نموونە دەقی وەرگێڕاوە کە فارس دەڵێ (دلم شور می زنە) ئەو دەڵێ (دڵم سوێر لێ دەدات) نەگەڕاوە کورد چی پێ دەڵێ، دەڵێ (دڵە کوتەمە) دیارە زۆر شتی لە و چەشنە لە ئارادا هەیە. ئەمە لە درێژخایەندا بە رای جەنابت دەبێ حکوومەت بێ، ناوەندی بڕیاردان بێت کە ئەوانە دەست نیشانکەن، کە کێ وەربگێڕێ چی وەربگێڕدرێت، یان پێداچوونەوە بکرێ و بڕیارێک بدرێت لەو ناوەندانە کە ئەمە بە کەڵکی کتێبخانەی کوردی نایەت؟

- کاتی خوی کاک کەریم حیسامی روحی شاد بی دەیگوت: کوردی عێراق بە تەیارەش بەسەر ئێراندا تێپەڕن پییان وایە فارسی دەزانن.

راستییەکەی ئینسان ئەگەر شەرم لە خۆی نەکات شەرم لە هیچ کەس و شتیکی دی ناکات، کە شەرم لە ناوی خوی، کەسایەتیی خۆی نەکات شەرم لە هیچ کەسیکی تر ناکات، لەبەر ئەوە کەسیک فارسی و عەرەبی نازانیت، دیت تەنیا بۆ ئەوەی توزیک پارەی دەستکەوێ کاریکی وا دەکات، ئەمە ئەوپەڕی بێ شەرمییە، ئەمە تەنیا خیانەتیک نییە لە نووسین و تەرجومەکردن، لە نەتەوەکەی و لە خوی، بەڵکو بی شەرمی و رووهەلماڵراوییشە. من پیت دەڵیم هەموو ئەو کارانە بۆ پارە دەکریت، پارەکەش سەدی نەوەد و پینجی لە حکوومەتەوەیە. دەبێ سنووریک بو ئەو کارانە دابنریت، دەرفەت برەخسینە با سەرمایەداریی چاپ بڕیار بدات، بازاڕ بڕیار بدات کام کتیب باشە و کام کتیب خراپە، کتیبیک برەوی هەیە خوی خۆی دەناسینێ. ئیمە تا ئیستا بە عەقلییەتی کۆن پیمان وایە کە کتیب چاپکردن کاریکی پیرۆزە و زمانەکەمان دەپاریزیت. رەنگە پیش دە ساڵ، بیست ساڵ، چل ساڵ و زیاتر، ئەو بوچوونە راست بوو بیت. بەڵام ئیستا ئەم جۆرە کتیب و بڵاوکراوانە زمانەکەمان دەکوژن، ئەوەی بەعس و ئیران نەیانتوانی کولتوور و زمانی ئیمە تیک بدەن، تیکی بشکینن، ئیستا خۆمان لە

ریگەی ئەو وەرگیرانو نووسینە سەقەت و پرهەڵە و نابەرپرسانەوە زمانەکەمان تیک دەشکینین. ئەمە دەبی بە دیسیپلین بکری، دەبی مەرجی بۆ دابنریت، دەبی سانسوری زمانی هەبیت، من دژی سانسوری فکریم، بەلام دەبی سانسوریکی زمان هەبیت کە ریگە نەدات، ئەو ئاژاوە و بی سەرەوبەرییە دروست ببیت. ئەو کاتە کەسیک کە بە تەیارە بەسەر ئیراندا تیپەریوە، یان بو کریکاری چووە، یاخود خوی لە ئیران ژیاوە و تۆزە فارسییەک فیر بووە، جورئەت ناکا، پەنا بۆ ئەو کارە بەریت. کەسیکی سویدی دەچیتە بریتانیا باشترین ئینگلیزی فیر دەبی، بەلام نایە کتیب تەرجومە بکات، چونکو کاری ئەو نییە.. ئەگەر بیکات دەبی فرییی بدات، چونکە شوینیک نییە بوی چاپ بکات. خەلک هەیە، لیژنە هەیە، پسپۆر هەیە بە تەرجومەکەدا دەچیتەوە، ئەگەر کابرا شارەزا نەبیت لە وەرگیراندا، بەدیقەت و دەستپاک نەبیت، بۆی بلاو ناکەنەوە. چونکە لەوی پارەیەکی مفت لە خەزینەی حکوومەتەوە، کە مولکی میللەتە، ناخریتە بەردەستی کابرا. لەوی پەخشخانەی ئەهلی و کەسانی پسپور و بازار بریار دەدەن، کە ئەو کتیبە باشە یان نا، هەر پەخشخانەیەک چوار کتیبی خراپ بلاو بکاتەوە، یان بە بەلگەوە دوو وتاری خراپ، لەبارەی بلاوکراوەکانی بنووسرین، ریسوا دەبیت و دادەرووخی. بویە کابرا بە ناچاری ناوەند، یان پەخشخانەکەی دادەخات. کەسیش نییە کاریکی بازرگانی بکات و کار بۆ ئەوە بکات کە دابرووخی و شکست بینی. لەبەرئەوە دەبی لە کوردستاندا، وەرگیران و بلاوکردنەوەی کتیب بەگشتی، پرینسیپی نویی بۆ دابنریت. بو ئەوەی کاری باش لە کاری خراپ جیا بکریتەوە. کاری باش پاداشت بکریت، کاری خراپیش بخریتە تەنەکەی خولەوە، کابرا جاریک تەرجومەی خراپ دەکات، دووجار دەیکات. ئەگەر بۆی بلاونەکرایەوە سەرەنجام وازدینیت دەچیت ئیشیکی دیکە دەکات. راستییەکەی تۆ تاوان بەرامبەر ئینسانیک دەکەی کە فارسی نازانی دیت لە فارسییەوە وەرگیران دەکا و کتیبەکەی بۆ بلاو دەکەیتەوە. تۆ ئەو وەهم و خەیالەی لەلا دروست دەکەی کە کابرا تەرجومانە و دەتوانی لە فارسییەوە تەرجومە بکات، تو ئەو ئینسانەت کوشت، دەرفەتت پی نەدا، ریگای ژیانی خوی بدوزیتەوە. رەنگە ئەو کەسە

له بواریکی دیکەدا زیرەک بیت، زور پیش بکەویت و داهینان بکات.
پیگەیەکی گرنگتر بەدەست بخات. له رووی ئابوورییەوە قازانجی پتر بکات.
تو لەو شوینه هەلەیه دەیهیلیتەوە و بو خویشی تووشی بەدبەختی دەبیت.

*** دوکتور لایەنیکی دیکەش لەسەر زمان رەنگه ئیمه به شیوەیەکی ئاسایی‌و سەرەکی چاوی لێ بکەین، بەڵام رۆژانه خەڵک بەردەوام، تابلۆی سەر شەقامەکان‌و بازاڕ و کوچه و کۆڵانەکان دەبینن، کابرا به عەرەبی فکری کردۆتەوەو به کوردی نووسیویه، دەڵێ فرۆکەخانەی هەولێری نێودەوڵەتی روون نییه، فرۆکەخانەکه نێودەوڵەتییه یان هەولێر؟ یا دەڵێ سەرۆکی حاجی قادر، کولێره بەرۆنی حەسەن زیرەک، نموونەیەکی زۆر کەمن لەو شتانه که رۆژانه ئێمه به ئاسایی دەیانبینین، بەڵام زۆر شوێن دادەنێن لەسەر بیر و باوەڕی خەڵک، تەواوی تابلۆکانی شاری سلێمانی و هەولێر ببینه یەک تابلۆ بەرچاو ناکەوێ نووسرابێت پێشانگا، هەمووی نووسراوە پێشانگا، واته ئەو هەڵانه که بێته ناو کولتوور و بازاڕ و شەقام و ئەندێشەی تۆوە، له درێژخایەندا، زەربه له زمان دەدەن. جەنابت ئەم رەوشه چۆن دەبینی؟**

- راستیەکەی ئەمه تەنیا بەشیک نییه لەو ئاژاوە و بی سەرەوبەرەی و بی خاوەنی ئەم ولاته، که کەس به مانا فراوان‌و کونکریتیەکەی، خوی به خاوەنی نازانیت. تەنیا بەشیک نییه لەوە بەلکوو ئەوپەری بی زەوقی پیشان دەدا له کومەلی ئیمەدا. ئەوە پیشان دەدا که هەمووومان، به ئەندازەیەک بی زەوقی لەناوماندا بلاو بۆتەوە، که ئەم شتانه ئازارمان نادەن و دوو کەسمان هان نادەن، بچین چەند تابلویەکیان دابگرین و بیخەینه ژیر پیوە. له هەر ولاتیکی دنیادا شوینی تایبەت هەیه، پاریزگا یان شارەوانی، که چاودیری و سەرپەرشتی و کونترولی ئەو کاره دەکەن. بەلام زور به داخەوە دەلیم، لای خومان، ئەم دوو دەزگایه لەبەر کاری تر و لەبەر کەمتەرخەمیان، لەبەر ئەوەی که وەکوو هەمووومان بەو بی زەوقیه راهاتوون، نایەنه دەنگ و هیچ ریوشوینیک ناگرنه بەر، دەنا مروڤ تەنانەت بوی نییه به ئارەزووی خوی هەر ناویکی بوی بو پیشانگاکەی هەلبژیری،

یانی چی بو نموونە پێلاوی نالی، بو نالی پێلاو فروش بوو؟ بو نموونە دەڵێم بەرگدرووی مەولەوی، مەولەوی بەرگدروو بوو؟ رەنگە زور لەوە خراپتریش هەبێت، بەلام ئەمە بەشێکە لەو بی سەرەوبەرەییە و لەو بێ زەوقییە گشتییە، باوەڕیشم پی بکە ئەگەر دەسەلات پلان و هەیبەتێکی هەبێ بە یەک مانگ دەتوانێ هەر هەمووی چارەسەر بکا. لیژنەیەکی تایبەت لە کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ، کۆمەڵێک خەڵکی کوردیزان، هونەرمەند و هتد.... دادەنیشن چاوێک بە هەموو ئەو تابلویانەدا دەگێڕنەوە و چارەسەری گونجاویان بۆ دادەنێن. بەلام بەداخەوە ئاژاوەکە ئەوەندە زورە کە هەموو بوارێکی ژیانی ئێمەی گرتۆتەوە.

ئەنجامدانی: شەریف فەلاح

تێبینی: ئەم وتووێژە پێشتر بە دوو بەش و لە بەرنامەی ((رامان)) لە (Tishk TV)وە بلاو کراوەتەوە. لەکاتی پێداچوونەوەوە بۆ ئەم چاپە، لێرە و لەوێ، هەندێک وشە زیاد یان بژار کراون، هەندێک رستە و داڕشتنیش رێک خراونەتەوە.

دەوڵەت بەبێ زمانی ڕەسمی
وەک وڵاتی بێ ئاڵا و سنوور وایە

*** زمانی ستاندارد چییە و چۆن پێناسەی دەکەی؟**

– زمانی ستاندارد، بە شێوەی جۆراوجۆر پێناسە دەکرێت. هەندێک بە زمانی دەزگاکانی دەوڵەتی دەزانن، کە خاوەنی فەرهەنگ و دەستووری خۆیەتی، هەندێکی تر بەو زمانەی دادەنێن کە لە رووی ڕێزمان و دەستوور و ڕێنووس و وشەسازییەوە ڕێسای چەسپاوی هەیە. زمانی ستاندارد لە بنەڕەتدا ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەیە کە لە قۆناخێکی مێژوویی ژیانی نەتەوەدا دەردەکەوێت. بە هۆیەوە زمانی نەتەوە، لە زمانێک لە خۆیدا دەگۆڕدرێت بە زمانێک بۆ خۆی، لە زمانی پەیڤینەوە دەبێتە زمانی نووسینیش. بەو جۆرە زمان لە دۆخی پاسیڤیی خۆی دەردەچێت و دەبێتە فاکتەرێکی پێکەوەگرێدانی ئەندامانی نەتەوە و پێکهێنانی هەستی هاوزمانی و هاوکولتووری و هاوچارەنووسیی، لە نێو ئەندامانی نەتەوەدا. ئەو زمانە ئەدەبییە سەرەتا لە ناوچەیەکی وڵاتدا دەردەکەوێت بۆیە تایبەتمەندیی

دیالێکتیک، یان چەند دیالێکتیکی ناوچەکەی دەبێت، بەڵام لە ڕەوشی بڵاوبوونەوەی بە ناوچەکانی تری وڵاتدا سروشتی دیالێکت لەدەست دەدات و لە ڕووی دەنگ و واتا و وشەسازییەوە بە دیالێکتەکانی دیکەی زمانەکە متوربە دەبێت، مۆرک و سروشتی گشتیی زمانی نەتەوە دەگرێت. ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە دەشێت دواتر بە بڕیاری دەوڵەت بکرێتە زمانی ستاندارد، یان زمانی دیوانی (ڕەسمی)ی وڵات، قانوون و دەزگای تایبەت بۆ گەشەپێدان و ڕێکخستنی ڕێزمان و یەکخستنی ڕێسای نووسینی زمانەکە دابندرێن.

*** ئایا کورد خاوەنی زمانی ستانداردە و ئەگەر هەیەتی تایبەتمەندییەکانی چین؟**

– کورد تا ئێستا زمانێکی ستاندارد، یان زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی ئەوتۆی نییە کە لە سەرتاسەری کوردستاندا لە نووسین و خوێندندا بەکار بهێندرێت. ئاشکرایە دابەشکردنی کوردستان و ئەو دوخە مێژووییە سەختەی سەدان ساڵە کورد تێی کەوتووە هۆکارێکی گرنگی دابەشبوونی زمانی و کولتووریی کورد بوون، بەڵام بە ڕای من دابەشبوونی زمانی و کولتووری خۆیان بوونەتە هۆکارێکی تری دابەشبوونی نەتەوەیی و سیاسیی کورد. ئەمڕۆ لە سایەی گلۆبالیزم و پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیدا سنووری نێوان وڵاتان درزی گەورەیان تێکەوتووە. ڕاستییەکەی جیاوازیی زمانی و کولتووری و ئەلفوبێی تورکی-لاتینی، نەک سنووری دەوڵەتە داگیرکەرەکان، کوردی باکوور و کوردی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان لە یەکتری دابڕیوە و ڕێگەیان لە تێکەڵبوونی کولتووری و هاوئاهەنگیی نەتەوەیی گرتووە.

ئاشکرایە لە نووسینی کوردیدا سێ شێوە زمان و دوو جۆرە ئەلفوبێی کوردی و تورکی لاتینی بەکار دەهێندرێن: کوردیی ناوەڕاست (کە هەندێک بە کوردی خواروو ناوی دەبەن) و کوردی

(کرمانجی)ی باکوور بادینانی و زازا. بەڵام لە باشوور و ڕوژهەڵاتی کوردستاندا زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی هەیە کە دوو سەدەیە زمانی نووسین و ئەدەبیاتە. ئەو زمانە ئەدەبییە لەگەڵ دەرکەوتنی خوێندنی مودێرن و خوێندەواری لە باشووری کوردستاندا، زۆرتر بڵاو بۆتەوە و بە کردەوەیش ڕۆڵی تەواوی زمانی ستانداردی گێڕاوە و دەگێڕێت. ئەمڕۆ لە هەر بوارێکی ئەدەبی، فیکری، فەلسەفی، ئابووری، سیاسی، زانین و زانستدا، سەدان بابەتی جۆراوجور بەو زمانە ئەدەبییە نووسراون و وەرگێڕدراون. نزیکەی سەدەیەکیشە زمانی ڕوژنامەگەری و زمانی بزاڤی ناسیۆنالیستیی کورد و هەر حیزبێکی سیاسیی کوردی و هەر حوکمڕانی و دەسەڵاتێکی کوردی بووە، کە لە باشوور و ڕوژهەڵاتی کوردستاندا دامەزرێندراون. ئەو زمانە ئەدەبییە بە جۆرێکی سروشتی و لەگەڵ گەشەکردنی ژیانی فیکری و کولتووری و سیاسیی کورددا دەرکەوتووە، گەشەی کردووە و بە کردەوەیش، لە باشوور و ڕوژهەڵاتی کوردستاندا، ڕۆڵی زمانی ستانداردی بینیوە و دەبینێت. بۆیە مروڤ بە دڵنیاییەوە دەتوانێت بڵێت کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی بەرهەمی خەباتی سیاسی و ڕووناکبیریی دووسەد ساڵەی کوردە و پوختەی ئەزموونی نەتەوەیی و مێژوویی کورد، لەو زمانەدا قاڵ بوونەتەوە. ئەمڕو ئاستی ئەدەبی، فیکری، زانستی، سیاسی و کولتووریی کورد، پێش هەر شتێک، لە زمانە ئەدەبییەکەیدا و لە ئاستی زمانە ئەدەبییەکەیدا خۆیان دەردەخەن.

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، لەبەر ئەو ڕۆڵە گرنگەی بوویەتی، سنووری هەرێم و دیالێکتەکانی بڕیوە و بە ناوچە جیاوازەکانی کوردستاندا بڵاو بۆتەوە. ئەمڕۆ نووسەرانی ناوچەکانی موکریان، سنە، سلێمانی، هەورامان، سوران، گەرمیان و خانەقین بەو زمانە ئەدەبییە دەنووسن و لە هەر کام لەو ناوچانەدا دەرفەتی

خوێندن بە زمانی کوردی رەخسابێت (یان برەخسیت) ئەو زمانە لە خوێندندا بەکار دەهێندرێت. ئەم زمانە ئەدەبییە لە رەوشی بلاوبوونەوەیدا بەو ناوچانەدا تەنیا دیالێکتەکانی ئەو ناوچانەی نەهیناوەتە ژێر رکێفی خۆیەوە، بەڵکو خۆی سروشتی دیالێکتی لەدەست داوە و لە رووی دەنگ و واتا و وشەسازییەوە، سروشتی گشتیی زمانی کوردی وەرگرتووە، لە هەمان کاتدا بە هەزاران وشە و زاراوەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەوڵەمەند بووە. بۆیە هەموو نیشانە و تایبەتمەندییەکانی زمانی ستانداردی پێوە دیارە.

*** ئایا پێویستمان بە زمانی ستاندار هەیە و چۆن دێتە ئاراوە؟**

– گەلی کورد لە باشووری کوردستاندا، بە دڵنیاییەوە پێویستی بە زمانێکی ستاندارد هەیە. دەوڵەتی بێ زمانی رەسمی و ستاندارد وەک وڵاتی بێ ئاڵا و سنوور وایە. زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی سەلماندوویەتی کە دەتوانێت، بناخەی دروست و پتەوی ئەو زمانە ستانداردە بێت. کەس ناڵێت ئەو زمانە ئەدەبییە کەموکورتی تێدا نییە، یان هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی تیادا خەمڵیوە کە بۆ زمانێکی ستاندارد گرنگن، بەڵام زمانێکە، لە مێژووی هەشتا ساڵی دواییدا، پیشانی داوە کە زمانێکی زیندوو و پڕبەرهەمە و دینامیکییەتی گەشەکردن و پێشکەوتن و گۆڕانکاری تێدایە و دەتوانێت لیهاتووانە زمانی داهاتوویش بێت. لەمەیش گرنگتر ئایا مەرجە زمانی ستاندارد، هەر لە یەکەمین رۆژی بەرەسمی ناساندنییەوە تەواوی پێداویستییەکانی زمانی ستانداردی تێدا کامڵ بووبێت؟ راستییەکەی زمان خۆی هەمیشە لە گۆڕاندایە و پرۆسێسی پێشکەوتن و کامڵبوونی زمان پرۆسێسێکی بەردەوام و ناکۆتایە. زانایانی زمان و زانکۆکان و ئەکادیمیای کوردی و (دەزگای زمانی کوردی، ئەگەر دابمەزرێندرێت) دەتوانن پێکەوە بەشداریی پێشخستن

و کاملبوونی ئەو زمانە بکەن و رەوش و ئاسوی پیشکەوتنەکەی دیاری بکەن. بەڵام گرنگ ئەوەیە کە بڕیارێکی سیاسی لەو بارەیەوە بدریت، چونکە ئەم مەسەلەیە لە ناوەڕۆکدا مەسەلەیەکی سیاسییشە. لەمەیش زیاتر ئەمڕو باشووری کوردستان، وەک سەروکی ئەکادیمای کوردی، د. شەفیق قەزاز، دەڵێت (پیناسەی خوی لەو شیوە حوکمڕانی و پیکهاتە سیاسییەدا دەبینیتەوە کە موخابن لە بەشەکانی تری کوردستانی دابەشکراودا تا ئیستا بەرجەستە نییە. هەر ئەم پیکهاتە سیاسی و حوکمڕانەشە کە لە رووی واقیعەوە پیویستی بە رەسمیکردنی زمان یان شیوەزاریک بو سەرانسەری ئەم بەشەی کوردستان تەوزیم دەکات).

زمانی کوردی، کە زمانی پەرلەمان و حکومەتی هەریم و دەزگاکانیەتی، لە بەرامبەر عەرەبیدا، کە زمانی دەوڵەتی عیراقە، پیناسە (ئایدینتیتی)ی نەتەوەیی کورد دەر دەخات. کورد لە هەریمی کوردستاندا ئەگەر بە دوو شیوەزمان یان تەنانەت بە دە شیوەزمانیش بنووسیت، تەنیا یەک شیوەزمانی کوردی دەبیت، وەک زمانی رەسمیی کورد، لە عیراقدا بناسیندریت، لەسەر پاسپورت، پول و دراوی عیراقی بنووسریت. پیچەوانەی ئەمە کاریکی نەشیاوە و زیادەڕۆیی نییە ئەگەر بڵیم هەم خوسووککردنە، هەم هەبوونی زمانی کوردی (لای عەرەبی عیراق و نەیارانی تری کورد) دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

لیرەدا حەز دەکەم ئاماژە بەوەیش بکەم کە ناسینی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی (کوردیی ناوەراست) وەک زمانی ستاندارد، بە هیچ جوریک بە مانای لاوازکردن، یان یاساخکردنی دیالیکتەکانی دیکە نییە، وەک هەندیک کەس لە نەزانینەوە، یان بە مەبەستی ریگرتن لە بەرەسمیکردنی زمانی کوردی لە باشووری کوردستاندا، ئیدیعا دەکەن. بە پیچەوانەوە دیالیکتەکان، کە سامانیکی

گرنگی کولتووریی نەتەوەکەمانن، لە سایەی بوون و گەشەکردنی زمانی ستانداردداو لە ریگای سیاسەتیکی ژیرانەی زمانییەوە، دەتوانن پاریزراو بن و زەمینەی مانەوە و گەشەکردنی باشتریان بو دەستەبەر بکریت. پەرلەمان و حکومەتی هەریمی کوردستان دەتوانن بە قانوون و بریاری تایبەت گەرەنتی ئەو کارە بکەن. هەر دیالیکتیکیش، لە ریی ئەو تیکست و بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەی پیی بەرهەم دەهیندریت، دەتوانیت گەشە بە خوی بدات، ئازادانە توانای خوی پیشان بدات و جیگای خوی لە کومەلدا بکاتەوە، بی ئەوەی شەری زمانی ستاندارد بکات، یان خوی بە ئەلتەرناتیڤ (بەدیل)ی زمانی ستاندارد بزانیت و بەهیزبوونی خوی لە لاوازکردنی زمانی ستانداردا ببینیت.

*** رات چییە بەرامبەر پرۆگرامی خوێندن بە دوو زاری زمانێک و بۆ نەتەوەی کورد لە رووەکانی زانستی و پەروەردەیی و رامیاری و ئاسایشی نەتەوەییەوە ، کە ئێستا وەزارەتی پەروەردە لە پرۆگرامی نوێی خوێندنی هەرێمی کوردستاندا جێبەجێی کردووە؟**

– خویندن و پروگرامی خویندن لە هەر ولاتیکدا بەو زمانەیە کە دەولەت و دەزگاکانی دەولەت بەکاری دەهینن. بەلام لە ولاتانی فرەزمان و فرەنەتەوەدا دەشیت زیاتر لە زمانیک لە سیستمی خویندندا بەکار بهیندریت. هەروا لە هەندیک ولاتانی ئەوروپادا، بو نمونە لە سوید، مندالانی بیانی بویان هەیە هەفتەی سەعاتیک، یان دوو سەعات بە زمانی خویان (زمانی دایک) بخوینن. ئەوەی لی دەرچیت خویندن بە زمانی (یان زمانانی) رەسمیی ولاتە.

بەلام ئەوەی لە کوردستان (لە ناوچەی بادینان) دا روو دەدات، هیندەی من ئاگاداربم، هەر ئەوە نییە کە مندالان بە لەهجەی بادینانی بخوینن، بەلکو مەسەلەکە ئەوەیە کە زمانی پەرلەمان و حکومەت و

دەزگاکانی، لە خوێندندا، ڕەت دەکرێتەوە و دژایەتی دەکرێت.

بە ڕای من خوێندن بە لەهجەی بادینانی، یان هەر لەهجەیەکی دیکە، پێش هەر شتێک، مەسەلەیەکی پەروەردەییە و پێویستە پسپۆڕانی بواری پەروەردە بڕیار بدەن کە تا کام پۆل و تەمەن بۆ قوتابیانی ناوچەی بادینان باشترە کە بە لەهجەکەی خۆیان بخوێنن. هەندێک لەو پسپۆڕانە ڕایان وایە کە تا پۆلی سێیەمی سەرەتایی و هەندێکی تریان تا پۆلی چوارەمی سەرەتایی بە گونجاو دەزانن. بەڵام زۆر گرنگە منداڵانی بادینان، لەپاڵ خوێندن بە دیالێکتەکەیان، بە هەمان ئەو زمانەیش بخوێنن کە منداڵانی کورد لە پارێزگاکانی هەولێر و سلێمانی و کەرکووک پێی دەخوێنن. چونکە لە دیدی بەرژەوەندیی نەتەوەییەوە ناکرێت دیالێکتی بادینانی و هیچ دیالێکتێکی دیکەی زمانی کوردی، لە بادینان یان لە هەر ناوچەیەکی باشووری کوردستاندا، ببێتە ئەلتەرناتیڤ (بەدیل)ی زمانی پەرلەمان و حکومەتی هەرێم و دەزگاکانی. هیچ نەتەوە و دەوڵەتێکیش، ڕێگەی نەداوە و ڕێگەیش نادات دیالێکتێکی زمانەکەی، لە ڕووی زمانی حکومەت و دەزگاکانیدا بوەستێتەوە و بیەوێت لە ناوچەیەک جێگای ئەو بگرێتەوە. لە هەر وڵاتێکدا هەوڵی لەو جۆرە درابێت، ئەوا بەو ئامانجە سیاسییە بووە (یان بەو ئەنجامە سیاسییە گەیشتووە) کە خەڵکی سەر بە دیالێکتەکە لە ڕووی زمانی و کولتوورییەوە خۆیان لە نەتەوەکە جیا بکەنەوە و پێناسە (ئایدێنتیتی)ی جیاوازی کولتووری-نەتەوەیی بۆ خۆیان پێک بهێنن. ئەگەر زۆرینەی خەڵکی بادینان خۆیان لە گەلی باشووری کوردستان بە جیاواز دەزانن و دەیانەوێت بە ئاقارێکی جیاواز و سەربەخۆدا بڕۆن، مافی خۆیانە ئەو کارە بکەن. من لە دڵەوە پشتگیرییان دەکەم. ئەگەر نا، هەقە ڕووناکبیران و سیاسەتمەدارانی بادینان عەقڵانییانە و لە ڕوانگەی بەرژەوەندیی نەتەوەییەوە بۆ ئەم مەسەلەیە بڕوانن. ئایا بۆ ناوچەی بادینان باشترە

وەک دورگەیەکی دابڕاوی کولتووری و زمانی بمێنێتەوە، یان لەگەڵ باشووری کوردستاندا تێکەڵ و هاوئاهەنگ بێت؟

* کردنەوەی ناوەندەکانی وەرگێڕان و فەرهەنگ و زاراوەسازی لە کوردستاندا ، تا چەند کاریگەری دەبێت لە هێنانەئارای زمانی ستانداردی کوردی؟ پێت وا نییە دەسەڵاتی کوردی لەم بوارەدا کەمتەرخەمە؟

- کردنەوەی ناوەندی وەرگێڕان و فەرهەنگ و زاراوەسازی مەرج نییە بتوانن کۆمەک بە هێنانەئارای زمانی ستانداردی کوردی بکەن، بە پێچەوانەوە ئەم جۆرە ناوەندانە دەتوانن، لە سایەی نەبوونی سیاسەتێکی زمانی و کولتووریدا، زیانی زۆر بە زمانی کوردی و ژیانی رووناکبیریمان بگەیەنن. مەگەر نابینیت، بۆ نموونە، چ ئاژاوە و بێزەوقییەک لە بواری وەرگێڕان و ژیانی رووناکبیریماندا هەیە؟ پێموایە گرفتەکە لە بنەڕەتدا لەوەوە هاتووە کە سیاسەتێکی زمانی و کولتووریمان نییە. زمان و کولتوور و زۆر شتی دیکەمان، بەرێکەوت و گەمەی قەدەر سپێردراون. کەمتەرخەمی دەسەڵات لێرەوە دێت.

ئەنجامدانی: کامیل عومەر
رۆژنامەی(چاودێر)

سەرچاوەکان بە بە کوردی

١١- ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئینستیتوتی کوردی، پاریس ١٩٨٩

١٢- د.ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی ئەدەبی، بەشی سییەم، ئاسۆ، ژمارە ٤٥١،رۆژی٦-٦-٢٠٠٧

١٣- رەفیق سابیر، ئیمپراتوریای لم، بلاوکراوەی رابوون، سوید ١٩٩٨، چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی٢٠٠٢

١٤- رەفیق سابیر،کولتوور و ناسیونالیزم، رابوون، سوید ٢٠٠٢ ، چاپی دووەم، چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی٢٠٠٢

١٥ د.عیزەدین مستەفا رەسوول، زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا ١٩٧٠

١٦- فەرهاد شاکەلی، زمان و ئەلفوبێی ستانداردی کوردی لە روانگەیەکی مێژوویی و زانستییەوە، رۆژنامەی ئاسۆ، ژ. ٤٢٨، رۆژی ٢٢-٥-٢٠٠٧

١٧ - م. ئە. حەسرەتیان، یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نویدا، وەرگێرانی لە رووسییەوە د. دلێر ئەحمەد، بلاوکراوەی مەلبەندی کوردۆلوجی لە هەرێمی کوردستان ٢٠٠٧

سەرچاوەکان بە سوێدی:

1 - Benedict Anderson, Den föreställda gemenskapen, Översättning: Sven-Erik Torhell, Daidelos, Göteborg 1993, s.78

2- Hug Ryden, Dick Widing, Språk orientering, Sverige, s. 56

3- Ingmar Söhrman, Språk, nationer och andra farligheter, ARENA, 1997

4- Jasenka Trakt, Språk och statbildning, multietniska, Nr 24-25, aug.1999

5- Johanna Barodal & Nils Jörgensen, Nordiska Våra Språk förr och nu,Lund, 1997

6- Karl Popper, Det Öppna samhället och dess fiender, , Del 2, Översättning av Bo Ekström, Akademilitteratur, Stockholm 1981, s.58

7- Michael Norberg, Asiens historia från forntiden till 1914, Natur och kultur, Stockholm 1971

8- Tore Jonson, Språket och historian, Norstedts, Falun 1997

9- Tove Skutnabb -Kangas, Minoritet, språk och rasism, Sverige 1979

10-Öyvind Österud, vad är nationalism, Stockholm 1997